

ปราณู
(ถ่ายภาพโดย พรสุดา ประโมังกิจ)

**ชุมชน ความเป็นชุมชน และสิทธิชุมชนชาวเล -
ความซับซ้อนและเงื่อนไข
Community, the Sense of Community and Chao
Lay Community Rights
– Complexity and Conditionality**

**นฤมล อรุโณทัย
Narumon Arunotai**

หน่วยปฏิบัติการวิจัยชนพื้นเมืองและทางเลือกการพัฒนา
สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร 10330
Research Unit on Indigenous Peoples and Development Alternatives,
Social Research Institute, Chulalongkorn University, Bangkok 10330 Thailand

*Correspondent author E-mail: narumon.cu@gmail.com

Received: June 30th, 2023
Revised: December 28th, 2023
Accepted: December 28th, 2023

Abstract

This paper was written in remembrance of Ajarn Chaladchai Ramitanond, especially on his concepts and conceptualization, his transforming the commonplace to the extraordinary under new perspectives, and his analysis of holistic view. These have inspired the author to reflect on the case of Chao Lay Indigenous peoples who used to be marine nomads in Thailand. Their ways of living were constrained by the rigid structure of beliefs, policies, laws, and implementation of these. At the same time, while looking at these “nomadic paths” which have gradually disappeared, it was found that not all of them were exactly the same. The authors analyzed and reviewed the data to understand the complexity and conditionality of Chao Lay nomadic communities and the meaning of the word “community”, then suggested the approach to promote community rights in the case of Chao Lay.

Keywords: Chao Lay community, sense of Chao Lay community, Chao Lay community rights, nomadic way of life, Moken, Moklen, Urak Lawoi

บทคัดย่อ

บทความนี้เขียนขึ้นเพื่อรำลึกถึงอาจารย์ชลาดชาวย รมิตานนท์ โดยเฉพาะในเรื่องแนวคิด กระบวนการสร้างมโนทัศน์จากปรากฏการณ์ทางสังคม การตั้งประเด็นคำถามที่ตั้งเอาเรื่องธรรมดาสามัญมาค้นหามุมมองใหม่ๆ รวมทั้งการวิเคราะห์แบบเชื่อมโยงเป็นองค์รวม มุมมองเช่นนี้ทำให้ผู้เขียนย้อนคิดไปถึงเรื่องราวของชาวเล ชนเผ่าพื้นเมืองที่เคยมีวิถีเร่ร่อนทางทะเล ในประเทศไทย ซึ่งวิถีชีวิตที่แตกต่างนี้ได้ถูกบีบรัดโดยโครงสร้างความคิดความเชื่อ นโยบาย กฎหมาย ปฏิบัติการ ของคนในสังคมที่อยู่ติดที่แต่ในขณะเดียวกัน เมื่อมองไปถึง “วิถีเร่ร่อน” ที่ค่อยๆ สูญหายไป ก็พบว่าวิถีดังกล่าว

ไม่ได้มีหนึ่งเดียวที่เหมือนกันเสียทีเดียว ผู้เขียนได้วิเคราะห์และทบทวนข้อมูลเพื่อทำความเข้าใจความซับซ้อนและเงื่อนไขของความเป็นชุมชนเร่ร่อน การให้ความหมายต่อคำว่า “ชุมชน” หลังจากนั้นได้เสนอแนวทางการส่งเสริมสิทธิชุมชนในกรณีของชาวเล

คำสำคัญ: ชุมชนชาวเล, ความเป็นชุมชนชาวเล, สิทธิชุมชนชาวเล, วิถีชีวิตเร่ร่อน, มอแกน มอแกลน, อูรักลาไวกัย

เกริ่นนำ -ระลึกถึงอาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์

แม้ว่าจะไม่ได้เป็นลูกศิษย์อาจารย์ฉลาดชาย และไม่เคยได้มีโอกาสสนทนาหาความรู้จากอาจารย์โดยตรง แต่ว่าได้เรียนรู้ผ่านงานเขียนของอาจารย์หลายชิ้น เริ่มตั้งแต่หนังสือบังคับอ่านในวิชาสัมมนาปริญญาโทมานุษยวิทยากับ Professor Charles F. Keyes เรื่อง “ผีเจ้านาย” (2528) ซึ่งมีข้อมูลเรื่องผี (คนเข้าทรง) อย่างละเอียดทั้งจากการสังเกตและการสัมภาษณ์ และอาจารย์ฉลาดชายได้วิเคราะห์เรื่องนี้โยงมาสู่แนวคิดหน้าที่นิยมได้อย่างกลมกลืน เพื่อที่จะอธิบายเรื่องการนับถือผีและการทรงเจ้าในหมู่ชาวบ้านในภาคเหนือ รวมทั้งความนิยมที่ยังมีอยู่มากในสมัยนั้น เป็นการดึงเอาเรื่องที่ดูธรรมดาสามัญมาอธิบายผ่านแนวคิดและทำให้มองปรากฏการณ์นี้ในมุมที่กว้างขึ้นและเชื่อมโยงกับสังคมใหญ่ได้มากขึ้น ไม่มองว่าเป็นเรื่องเฉพาะกลุ่ม (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2558)

นอกจากหนังสือ “ผีเจ้านาย” แล้ว เมื่อผู้เขียนและทีมงานได้ทำวิจัยเรื่องชาวเลและจัดทำหนังสืออ่านง่าย ๆ เกี่ยวกับวิถีชีวิตประจำวัน รวมทั้งการทำอาหาร ก็ได้อ่านหนังสือ “วัฒนธรรมการกินของคนพื้นเมือง น้ำพริกและผักพื้นบ้านล้านนา” (ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ 2543) ซึ่งไม่ค่อยมีใครพูดถึงมากนัก ทั้งที่เป็นหนังสือที่น่าสนใจมากและทำให้เห็นการวิเคราะห์อันเป็นองค์รวม กล่าวคือการเขียนเรื่องอาหารพื้นบ้านที่เชื่อมโยงไปกับวัฒนธรรม คุณค่าทางโภชนาการ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน นิเวศวิทยา ซึ่งอาหารการกินนั้นเป็นเรื่องที่จับต้องได้ เห็นได้ สัมผัสได้ ลิ้มรสได้ แต่การเชื่อมโยงไปยังเรื่องราวที่เป็นนามธรรมต่าง ๆ นั้นถือว่าเป็นการสัมผัสทางปัญญาทางความคิด นับว่าเป็นการรวบรวมและวิเคราะห์ดำรำกับข้าวที่ดูเหมือนจะเป็นเรื่องพื้น ๆ ให้กลายเป็น

“อาหารสมอง” ได้อย่างดี รวมทั้งชี้ให้เห็นถึงความเรียบง่ายและธรรมชาติของน้ำพริก ที่ดูเหมือนว่าจะเป็น “ความเป็นบ้านป่าเมืองเถื่อนของการกินน้ำพริกผัก” และเน้นว่าอาหารเหล่านี้สะอาดปลอดภัยและไม่ได้แปดเปื้อนไปด้วยสารเคมีหรือส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม อาจารย์ได้ชี้ให้เห็นคุณค่าที่ถูกกลืนของอาหารพื้นบ้าน เช่น น้ำพริก ที่ดูเหมือนเป็นของธรรมดา และผักพื้นบ้านที่ไม่ได้มีราคาแพงอะไรเพราะเป็นของหาง่ายริมทาง (ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ 2543)

ภาพซ้าย หน้าปกหนังสือเล่มที่เขียนโดยอาจารย์ ฉลาดชายและคณะ และภาพขวา ในชุมชนบ้านแหลมตึกแก จังหวัดภูเก็ต ตำน้ำพริกแกงกันเอง ใส่เครื่องปรุงต่าง ๆ จน “ถึงเครื่อง” ทำให้มีรสชาติอร่อย สะอาด และปลอดภัย ด้วยฝีมือแม่บ้านอูรักลาโว้ย
(ถ่ายภาพโดย รองศาสตราจารย์ ดร.นฤมล อรุโณทัย)

ส่วนในหนังสือเรื่อง “กระบวนการที่เกี่ยวกับสุขภาพและภูมิปัญญาเกี่ยวกับสุขภาพ” (2547) อาจารย์ฉลาดชายได้โยงการวิเคราะห์ไปกับวาทกรรมเชิงอำนาจ โดยการเปรียบเทียบการกินระหว่างการแพทย์ตะวันตกในฐานะวิทยาศาสตร์ และ

การแพทย์นอกตะวันตกในฐานะเป็นวัฒนธรรมการวิเคราะห์ทำให้เห็นเรื่องสุขภาพและความป่วยไข้เชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจของผู้เจ็บป่วยในทางชาติพันธุ์ชนชั้น เพศภาวะ อายุ ฯลฯ ทำให้เราเข้าใจความเป็น “เหตุการณ์” ของสุขภาพและความป่วยไข้ที่ซับซ้อนและแปรผัน (ฉลาดชาย รมิตานนท์ 2547, 3) นับว่าสิ่งที่อาจารย์ได้วิเคราะห์เป็นประเด็นที่วงการสุขภาพอนามัยระดับนานาชาติอย่างองค์การอนามัยโลกให้ความสำคัญจนกลายเป็นแนวคิดปัจจัยทางสังคมที่กำหนดสุขภาพ หรือ Social Determinants of Health (SDH) มาในปี พ.ศ. 2548 (ค.ศ. 2005)

นอกจากการมองแบบเชื่อมโยงเป็นองค์รวมแล้ว อาจารย์ฉลาดชายได้ตั้งคำถามและสร้างโจทย์ปัญหา(problematize) ให้กับประเด็นต่าง ๆ ให้รู้จักพิจารณาถึงความซับซ้อน เลื่อนไหล เปลี่ยนแปลง ด้วยเงื่อนไขที่หลากหลาย ซึ่งเป็นการกระตุ้นหามุมมองใหม่แนวทางใหม่ในเชิงการคิด เช่นว่าทฤษฎีคนธรรมดาว่าด้วยสุขภาพค่าง่าย ๆ อย่างคำว่า “คนธรรมดา” นั้นก็เป็นคำที่เป็นโจทย์ปัญหาได้ เพราะ “คนธรรมดา” มีความหลากหลายแตกต่างและเลื่อนไหลเช่นเดียวกันกับการจัดประเภทอื่น ๆ เพราะฉะนั้น “เมื่อพูดถึงคนธรรมดา จึงจำเป็นต้องตั้งคำถามกำกับด้วยการจัดประเภทแบบอื่น ๆ เช่น คนธรรมดาที่ว่าเป็นสมาชิกชุมชนทางสังคมใด พื้นฐานการศึกษา ชาติพันธุ์ เพศ/เพศภาวะ อายุ และอื่น ๆ เป็นต้น” (ฉลาดชาย รมิตานนท์ 2547, 3)

การสานต่อมุมมองของอาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์ - ความเข้าใจองค์รวมในเรื่องสิทธิชุมชน

อาจารย์ฉลาดชายพยายามค้นหามุมมองใหม่ ๆ และเปิดประเด็นใหม่จากเรื่องเก่า ที่สำคัญคือเรื่องสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นงานที่นักวิชาการจากหลากหลายสาขารวมทั้งนักกิจกรรมภาคประชาสังคม ชาวบ้าน ฯลฯ ร่วมกันผลักดันให้เป็นงานเชิงแนวคิดเพื่อที่จะขับเคลื่อนเรื่องสิทธิชุมชน ที่ว่าเป็นเรื่องเก่าเพราะเรื่องสิทธิหน้าหมู สิทธิร่วมนั้นเป็นสิ่งที่ถือปฏิบัติกันเป็นจารีตอยู่ในชุมชนต่าง ๆ มานานแล้ว (ฉลาดชาย รมิตานนท์ 2528ก, ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ 2536) แต่การจัดการของรัฐที่ผ่านมายังไม่ได้เปิดพื้นที่หรือยอมรับอย่างเป็นทางการให้มีการคิดและการจัดการทรัพยากรแบบที่ชาวบ้านเป็นศูนย์กลาง (community-led, community-based management) หรือแม้แต่มี

การจัดการร่วม (co-management)

ในตำราตะวันตกเอง เรื่องราวของสิทธิในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ถูกอธิบายโดยวิธีคิดที่แยกประเภทเป็น 2 อย่างคือ “สิทธิส่วนบุคคล/เอกชน” กับ “สิทธิของรัฐ” เท่านั้น เมื่อ Elinor Ostrom นักเศรษฐศาสตร์การเมือง (Political Economist) ชาวอเมริกันกล่าวถึงการจัดการทรัพยากรร่วม (Governing the Commons) (Ostrom 1990) ที่เธอตกผลึกมาจากการศึกษาวิจัยชุมชนหลายแห่ง จึงทำให้เธอได้รางวัลโนเบลสาขาเศรษฐศาสตร์ โดยเป็นผู้หญิงคนแรกที่ได้รับรางวัลสาขานี้ในปี พ.ศ. 2552 (ค.ศ. 2009) แต่กระนั้น ก็มีนักเศรษฐศาสตร์ที่ทัดทานว่าเธอไม่สมควรได้รับรางวัลสาขานี้ เพราะเมื่อพิจารณาให้ดีแล้ว การจัดการทรัพยากรร่วมโดยคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยมีระเบียบจารีตนั้นถือได้ว่าเป็น “สิทธิส่วนบุคคล/เอกชน” ประเภทหนึ่งเท่านั้น ข้อทัดทานนี้สะท้อนให้เห็นวิธีคิดแบบลดทอนความซับซ้อน (reductionism) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการละเลยมิติของความสัมพันธ์ การสื่อสารพูดคุยกัน ความไว้วางใจ เชื่อใจ กติกาจารีตต่าง ๆ รวมทั้งความหลากหลายของสิทธิ รวมทั้ง “สิทธิเชิงซ้อน” ซึ่งล้วนแต่เป็นพลวัตภายในชุมชนหรือสังคม ที่ค่อย ๆ พัฒนาและปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขต่าง ๆ

การสานต่อมุมมองจากอาจารย์ฉลาดชายจะทำให้เราค้นหาข้อมูลเพิ่มเติมเพื่อทำความเข้าใจความซับซ้อนและเงื่อนไขของสิทธิชุมชนที่เคลื่อนย้ายอย่างเช่นชุมชนชาวเลได้ นับว่าเป็นการเปิดประเด็นใหม่จากเรื่องเก่า คนส่วนใหญ่อาจจะเข้าใจไปว่าชาวเลคือกลุ่มคนที่ “เร่ร่อน” ไปมาในทะเล ไม่อยู่ติดที่ แต่เมื่อเวลาผ่านไปก็ตั้งหลักแหล่งกันมากขึ้น หรือบ้างก็เข้าใจว่ามีปัจจัยบางอย่างที่ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐาน ความเข้าใจเช่นนี้มีความคลาดเคลื่อนอยู่บ้าง เพราะชาวเลแต่ละกลุ่มก็มีวิถีการเคลื่อนย้ายหรือ “เร่ร่อน” ไม่เหมือนกัน ส่วนปัจจัยที่ทำให้ต้องตั้งหลักปักฐานอย่างถาวรจนไม่เคลื่อนย้ายไปไหนก็มีหลากหลาย ผสมผสานคละกันหลายปัจจัย และในแต่ละกลุ่มแต่ละชุมชนปัจจัยในการผลักดันให้เกิดการตั้งถิ่นฐานถาวรก็ไม่เหมือนกันทีเดียว

ปัญหาที่ดินที่อยู่อาศัยและที่ทำกินของชาวเล – สะสม พอกพูน และถูกมองข้าม

ปัญหาเรื่องที่ดินที่อยู่อาศัยของชาวเลเป็นข่าวอยู่เนือง ๆ ตั้งแต่หลังเหตุการณ์สึนามิ และเป็นพาดหัวข่าวใหญ่ ปัญหานี้เกิดขึ้นกับชาวเลทั้ง 3 กลุ่ม คือชาวมอแกน

มอแกน และอุรักลาไย ที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่บริเวณเกาะและชายฝั่งทะเล อันดามัน และมีประชากรรวมทั้ง 3 กลุ่มประมาณ 14,000 คนในชุมชนประมาณ 42 แห่ง ในจังหวัดระนอง พังงา ภูเก็ต กระบี่ และสตูล โดยชุมชนหลายแห่งเผชิญกับปัญหา เรื่องความมั่นคงเรื่องที่ดินทั้งที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำมาหากิน นอกจากนี้ พื้นที่สุสาน ศาสดาพร ที่เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ทางจิตวิญญาณ ก็มีปัญหาเช่นกัน

ภาพข่าวชาวมอแกนที่เผชิญปัญหาเรื่องที่ดินที่เป็นพื้นที่ฝังศพ สะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่สุดท้ายของชีวิตก็ยังขาดความมั่นคง (ภาพข่าวจากไทยพีบีเอส)

สาเหตุหลักของปัญหามาจากการที่ชาวเลไม่ได้ยึดติดกับการครอบครองที่ดิน ในรูปของเอกสารแสดงกรรมสิทธิ์ การที่ชาวเลมักจะเกรงกลัวคนแปลกหน้า โดยเฉพาะ ผู้ที่เป็นเจ้าหน้าที่รัฐ ผู้มีอำนาจอิทธิพล และการที่ชาวเลรุ่นก่อนไม่รู้หนังสือ ไม่รู้กฎหมาย จึงเพื่อคนง่ายและไม่รู้เท่าทันคนภายนอกที่เข้ามาหลอกลวงเพื่อผลประโยชน์ต่าง ๆ (นฤมล อรุโณทัย 2552, 58)

แม้ว่าปัญหาเรื่องที่ดินที่อยู่อาศัยของชาวเลเป็นจะเป็นประเด็นที่ต่อเนื่องมานานหลายสิบปี โดยค่อย ๆ สะสมและพอกพูนขึ้น แต่ไม่ได้เป็นเรื่องที่รับทราบกันในวงกว้าง เรียกได้ว่าสถานการณ์ปัญหาที่ดินมีอยู่แล้วแต่ถูกมองข้ามและหลบอยู่ใต้พรม ภายหลังเหตุการณ์สึนามิ ปีพ.ศ. 2547 ปัญหานี้เริ่มเป็นที่รับรู้และในขณะเดียวกันก็รุนแรงมากขึ้น ด้วยสาเหตุดังนี้

1. หลังเหตุการณ์สึนามิ เรื่องราวและการเข้าถึงชุมชนชาวเลเพิ่มขึ้นอย่างมาก ชาวเกี่ยวกับสึนามินั้นหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะพูดถึงผู้คนที่ได้รับผลกระทบซึ่งส่วนหนึ่งเป็นคนที่อยู่อาศัยริมทะเล ประกอบอาชีพประมง เรื่องของชาวเลเป็นที่รู้จักกันทั้งในประเทศและต่างประเทศในช่วงนี้เอง สำนักข่าวต่างประเทศหลายแห่งออกข่าวเกี่ยวกับชาวเล เพราะภูมิปัญญาที่ทำให้รอดชีวิตจากคลื่นยักษ์ หลังจากนั้น ความช่วยเหลือเร่งด่วนก็หลั่งไหลไปยังชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากสึนามิ องค์กรพัฒนาเอกชน มูลนิธิ สมาคม สถาบันวิชาการ ฯลฯ เข้าไปทำความเข้าใจและช่วยเหลือชุมชนตามเกาะและชายฝั่งที่ประสบภัย (ซึ่งไม่ได้มีเพียงแค่ชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ชาวเลเท่านั้น) บทบาทสื่อมวลชนก็เป็นสิ่งสำคัญ โดยเฉพาะสื่อที่เผยแพร่ข้อมูลและเกาะติดเรื่องนี้อย่างต่อเนื่อง (Narumon Arunotai 2006) ก่อนเหตุการณ์สึนามิ ข้อมูลเกี่ยวกับชาวเลมีไม่มากนัก หลังเหตุการณ์สึนามิ ข้อมูลเชิงลึกก็เปิดเผยออกมามากขึ้น ชาวเลเองก็กล้าพูดกล้าแสดงความคิดเห็นมากขึ้น และกิจกรรมที่สนับสนุนในคนทั่วไปหรือชาวบ้านในท้องถิ่นได้มีสิทธิมีเสียงและสามารถจะผลิตสื่อเผยแพร่ได้เองก็ทำให้ชาวเลเริ่มกล้าพูดถึงปัญหาที่ตนเองเผชิญอยู่
2. สถานการณ์ทางเศรษฐกิจสังคมที่ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไปในแง่ของเศรษฐกิจแล้วที่ดินชายทะเลในสมัยก่อนเป็นที่ดินที่แทบจะไร้ประโยชน์ เพราะเป็นที่ดินทรายไม่เหมาะกับการทำเกษตรกรรม ยกเว้นมะพร้าวและพืชบางชนิดที่ชอบดินทราย ซึ่งมักจะขายไม่ได้ราคา จึงไม่ค่อยมีคนสนใจที่ดินริมทะเล (Narumon Arunotai 2017, 12) แต่การที่เศรษฐกิจภาคส่วนของการท่องเที่ยวชายฝั่งทะเลอันดามันเติบโตขึ้นในช่วงทศวรรษ 2530 ทำให้ที่ดินชายทะเลมีราคาสูงขึ้น พื้นที่ชายทะเลจึงมีการจับจอง ครอบครอง ถือกรรมสิทธิ์และเปลี่ยนมือไปสู่ผู้ที่มีทุนทรัพย์มากขึ้น ในแง่ของสังคม ความสัมพันธ์ในทางสังคมค่อยๆ เปลี่ยนแปลงไป จากผู้คนรุ่นเก่าที่รู้จักคุ้นเคยกัน อยู่อาศัยอย่างถ้อยทีถ้อยอาศัย มาสู่รุ่นลูกหลานที่สนิทสนมกันน้อยลง หรือไม่รู้จักกันเลย ผู้ที่รู้หนังสือรู้กฎหมายมีโอกาสมากกว่าในเรื่องการยื่นขอเอกสารสิทธิ์ที่ดิน และในรุ่นหลัง ๆ ต่อมาก็เกิดการแบ่งแปลง แยกย่อยแยกชื่อเจ้าของ ยิ่งถ้าที่ดินเปลี่ยนมือไปสู่คนนอกก็ยิ่งห่างเหินต่อประวัติความเป็นมาของพื้นที่

และไม่ได้รับรู้ถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้คน-ธรรมชาติและผู้ที่เข้ามาผูกพันกับพื้นที่ที่ดินจึงกลายเป็นเพียงสินค้าเพื่อเก็งกำไรหรือเป็นทุนทางกายภาพที่ทำให้เกิดการค้ากำไรในรูปแบบอื่นๆ ในขณะที่ที่ดินในความคิดความเชื่อของชาวเลเป็นเรื่องพื้นที่จิตวิญญาณ พื้นที่ทำมาหากินและอยู่อาศัยที่รู้จักคุ้นเคยเป็นอย่างดีและมีความผูกพันซึ่งสะท้อนผ่านภูมินาม พิธีกรรม และแนวปฏิบัติในชีวิตประจำวัน

3. การถอยหนีและหลีกเลี่ยงของชาวเลตลอดมา ในอดีตชาวเลเป็นกลุ่มที่รักสงบไม่ชอบเผชิญหน้าหรือมีปัญหากับคนภายนอก เมื่อมีผู้มาขอหรือข่มขู่ให้อพยพโยกย้ายไปอยู่ที่อื่น ก็เป็นฝ่ายยอมแต่โดยดี ในอดีตที่ผ่านมาชาวเลจึงเป็นฝ่ายถอยหนีเรื่อยมา อย่างไรก็ตาม ในหลายพื้นที่ ชาวเลกับกลุ่มต่างๆ ที่เข้ามาอยู่ในพื้นที่เดียวกัน เช่น ชาวไทยพุทธ ไทยมุสลิม จีน/ไทยเชื้อสายจีน มีปฏิสัมพันธ์เป็นเพื่อนเกลอช่วยเหลือซึ่งกันและกันในยุคต้น ๆ อย่างเช่นที่เกาะลันตา จังหวัดกระบี่ (อารมณ ฤกษ์ 2554) และอยู่ร่วมกันมีความเป็นชุมชนเดียวกันเช่นในหลายหมู่บ้านบนเกาะพระทอง จังหวัดพังงา (โกลิเยร์แฟร์รี่และคณะ 2549) แต่เมื่อเวลาผ่านไปความสัมพันธ์ก็เจือจางลงเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมดังที่กล่าวมาแล้ว ประกอบกับในปัจจุบันพื้นที่ที่ตั้งหลักแหล่งและทำมาหากินบนเกาะและชายฝั่งทะเลอันดามันหดแคบลงมาก เมื่อโยกย้ายไปไหนไม่ได้ ชาวเลก็ต้องเผชิญหน้ากับปัญหาโดยไม่สามารถจะหาทางออกอื่นใดได้
4. หลังเหตุการณ์สึนามิปัญหาที่ดินเพิ่มความรุนแรงมากขึ้น สืบเนื่องจากการที่ดินริมทะเลมีเอกชนผู้จับจองหรือประกาศเป็นพื้นที่ของรัฐจนไม่เหลือที่ว่างให้ชาวเลได้พักอาศัยหรืออพยพไปอยู่ได้อีก ผู้อำลัทธิในที่ดินจึงดำเนินการที่หนักหน่วงมากขึ้นเพื่อให้ชาวเลโยกย้ายออกจากพื้นที่ ซึ่งความรุนแรงหนักหน่วงมีแตกต่างกันตั้งแต่การปักป้ายกรรมสิทธิ์และห้ามบุคคลภายนอกเข้าการใช้พื้นที่ การข่มขู่ การฟ้องคดี การไล่อื้อ หรือแม้แต่การใช้ความรุนแรงในการขับไล่ แม้ว่าชาวเลจะไม่อยากจะมีปัญหา แต่ก็จำต้องหาทางสู้เพราะไม่เช่นนั้นจะไม่มีที่อยู่อาศัยอีกต่อไป ไม่เฉพาะแต่ชาวเลเท่านั้นที่เผชิญปัญหาเรื่องที่ดินที่ทำกินในช่วงหลังสึนามิ ผู้คนในหลายชุมชนริมฝั่งทะเลก็

เผชิญปัญหานี้เช่นเดียวกัน (คณะกรรมการด้านสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และคณะกรรมการด้านสิทธิของกลุ่มชาติพันธุ์ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ 2548)

ผู้เขียนจะไม่ลงรายละเอียดเรื่องปัญหาที่ดิน เพราะมีเอกสารรายงานบทความ รวมทั้งเนื้อหาจากข่าวที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มากพอสมควรแล้ว (ดู คณะกรรมการด้านสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และคณะกรรมการด้านสิทธิของกลุ่มชาติพันธุ์ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ 2548; อคิน รพีพัฒน์ และคณะ 2554, รพีพรรณ พันธุ์ธน์ 2566) แต่สิ่งที่ยังขาดหายไปคือบทวิเคราะห์เรื่องความซับซ้อนของความเป็น “ชุมชน” ซึ่งเชื่อมโยงมาถึงสิทธิชุมชนที่ทำให้การค้นหาแนวทางการแก้ไขปัญหามีความเป็นเรื่องยาก² ปัญหาที่ดินชาวเลไม่ได้เป็นเพียงแค่การพิสูจน์ว่าใครเป็นเจ้าของที่ดินที่แท้จริง หรือคดีฟ้องร้องกันนั้นใครเป็นผู้ชนะใครเป็นผู้แพ้เท่านั้น แต่เป็นการพิสูจน์ว่าหน่วยงาน/องค์กรที่เข้ามาจัดการ รวมทั้งสังคมทั่วไปมีมุมมอง ความคิดเห็น และความเข้าใจต่อเรื่องนี้มากเพียงใด และสนใจที่จะสืบสาวความซับซ้อนของเรื่องนี้หรือไม่

ความซับซ้อนเรื่องชุมชน ความเป็นชุมชน และสิทธิชุมชนในกรณีของชาวเล

หากพิจารณาพลวัตของความซับซ้อนเรื่องชุมชน ความเป็นชุมชน และสิทธิชุมชน ตามห้วงเวลาต่าง ๆ นั้น ในกรณีของชาวเล “ความเป็นชุมชน” และ “สิทธิชุมชน” มีความซับซ้อนและมีเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมที่มีพลวัตสูง ดังนั้น วิถีคิด และระบบกฎหมายในปัจจุบันที่ตั้งอยู่บนรากฐานของชุดความคิดบางอย่างจึงมีข้อจำกัดและไม่เพียงพอที่จะสร้างความเข้าใจและหาหนทางคลี่คลายปัญหา หากวิเคราะห์เบื้องต้นแล้ว ประเด็นที่ทำให้ความเข้าใจเรื่องสิทธิชุมชนชาวเลนั้นยังพัวพันและยังเป็นที่ถกเถียงกันพอสมควร หากเราวิเคราะห์หรือคลี่ความซับซ้อนนี้ออกมาก็อาจจะเห็นประเด็นย่อย ๆ ที่ต้องสืบสาวทำความเข้าใจอีกมาก แต่ก็เห็นจุดตั้งต้นที่จะทำให้หาแนวทางการพัฒนาและขับเคลื่อนเรื่องสิทธิชุมชนชาวเลต่อไปได้

ความซับซ้อนเรื่องสิทธิชุมชนนี้เริ่มจากการให้ความหมายต่อคำว่า “ชุมชน” รวมทั้งการตั้งคำถามถึงการมอง “ชุมชน” ชาวเลว่าเป็นภาพเดียวกันโดยไม่มี ความ

แตกต่างในกลุ่มชาติพันธุ์ย่อยและความแตกต่างตามบริบทของแต่ละพื้นที่ ในแง่ของมุมมองต่อวิถี “เร่ร่อน” ก็จะมีคำถามว่าวิถีเช่นนี้มีจุดเกาะเกี่ยวกับพื้นที่หรือไม่ อย่างไร ซึ่งคำถามนี้ชวนให้มองถึงความซับซ้อนของระบบความคิดความเชื่อ วิถีการดำเนินชีวิตที่แตกต่างจากสังคมที่ตั้งหลักปักฐาน และยิ่งไปกว่านั้น “วิถีเร่ร่อนทางทะเล” ก็ยังมีความเลื่อนไหลกว่าวิถีเร่ร่อนบนแผ่นดิน ที่ดูเหมือนจะมีจุดเกาะเกี่ยวที่ระบุได้ชัดเจนมากกว่า มีที่ตั้งหรือหมายที่มองเห็นหรือจับต้องได้มากกว่า ผู้เขียนจะพยายามคลี่ให้เห็นความซับซ้อนของประเด็นเหล่านี้

1) การให้ความหมายต่อคำว่า “ชุมชน” “ความเป็นชุมชน” “จุดเกาะเกี่ยวของชุมชน” ภายใต้วิถี “เร่ร่อน” ที่มีการอพยพโยกย้าย/เคลื่อนที่นั้นเป็นอย่างไร รวมทั้งการตั้งคำถามถึงการมอง “ชุมชน” ช่าวเลว่าเป็นภาพเดียวกัน

การใช้คำว่า “ชาวเล” นั้นอาจจะทำให้เกิดความสับสนเนื่องจากเป็นคำรวมที่ทำให้ละเลยความแตกต่างหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ย่อยและความแตกต่างในบริบทของพื้นที่ “ชาวเล” เป็นคำรวมที่เรียกกลุ่มชาติพันธุ์ย่อย 3 กลุ่ม คือชาวมอแกน มอแกลน และอุรักลาไวย์ ที่แม้ว่าจะมีวิถีชีวิตส่วนใหญ่คล้ายคลึงกัน แต่ก็มีรายละเอียดแตกต่างกัน นอกจากความแตกต่างระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ย่อยแล้ว แม้ว่าจะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ย่อยเดียวกัน แต่ประวัติความเป็นมาและพัฒนาการของกลุ่ม/ชุมชนในแต่ละพื้นที่ก็มีรายละเอียดแตกต่างกัน (โปรดดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน นฤมล อรุโณทัย 2549, นฤมล อรุโณทัย และคณะ 2551)

ในแง่ของวิถีชีวิตที่เกี่ยวกับการเดินทางเคลื่อนย้าย (mobility) หรือการเดินทางเร่ร่อน (nomadism) สำหรับชาวเลก็เป็นประเด็นที่ซับซ้อนเราอาจจะเข้าใจไปว่าชาวเลทั้ง 3 กลุ่มมีวิถีเร่ร่อนแต่ไหนแต่ไร สืบมาตั้งแต่มนุषยยังมีวิถีแบบนายพราน-เก็บหาล่าสัตว์ต่อเนื่องมาจนถึงในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามที่เป็นเรื่องเล่ามุขปาฐะ (oral tales) ของชาวมอแกนที่เกี่ยวกับความรักระหว่างราชินีซีเปียนและกลาสีเรือที่แวะผ่านมา จนกระทั่งแต่งงานอยู่กินกันนั้น (Ivanoff 2001) ก็อาจจะมียุคชาวมอแกนเคยตั้งหลักแหล่งอยู่บนแผ่นดิน หรืออาจจะเคยมีอาณาจักรของตนเอง ส่วนชาวมอแกลนก็มีตำนานเกี่ยวกับพ่อตาสามพัน ที่หลายคนเชื่อว่าเป็นต้นกำเนิดของชาวมอแกลน

ทั้งหมด เล่ากันว่าพ่อตาสามพันเป็นนายทหารกล้าที่รับคำสั่งให้ผจญภัยไปหาของให้เจ้าเมืองในสมัยก่อน ซึ่งก็อาจจะมียุว่าชาวมอแกนก็เคยมีการตั้งหลักปักฐานเป็นกลุ่มก้อน ก่อนที่จะโยกย้ายกระจายกันไปตั้งกลุ่มบ้านหรือหมู่บ้านเล็กๆ ตามชายฝั่งทะเล

แม้ว่าจะยังไม่มีข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์ที่แน่ชัดเพียงพอที่จะระบุถึงต้นกำเนิดของชาวเลทั้ง 3 กลุ่มหรือระบอบคติของการเป็นชุมชนที่เคยตั้งหลักปักฐานมาก่อน³ แต่ในช่วงที่พอจะมีข้อมูลเพิ่มขึ้นทั้งในรูปของการบอกเล่าและบันทึก ก็พอจะประมาณได้ว่าชาวเลแต่ละกลุ่มมีวิถีเร่ร่อน แต่วิถีนี้มีความแตกต่างกันอยู่บ้าง (plural nomadism) กล่าวคือ ถ้าเปรียบเทียบทั้ง 3 กลุ่ม จากการประมวลและวิเคราะห์โดยผู้เขียน พบว่าในอดีตชาวมอแกนอยู่อาศัยในกลุ่มเรือเป็นหลัก ส่วนชาวมอแกนอยู่เป็นกลุ่มบ้าน และชาวอูรักลาไวยอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน คือมีการตั้งหลักปักฐานและรวมตัวกันเป็นกลุ่มใหญ่กว่า 2 กลุ่มแรก ตารางด้านล่างได้แยกแยะวิถีและเงื่อนไขความเป็นชุมชนแยกตามกลุ่มของชาวมอแกน มอแกน อูรักลาไวย

ตารางที่ 1 แสดงชาวเลกลุ่มย่อย แยกตามวิถีชีวิต ลักษณะของชุมชน และพาหนะการเดินทางในทะเลในอดีต

กลุ่ม	วิถีชีวิต (ในอดีต)	ความเป็นชุมชน	ลักษณะของ “ชุมชน”
มอแกน	เร่ร่อน (relatively nomadic)	กลุ่มเรือ	กลุ่มเรือที่เป็นครอบครัวเครือญาติเร่ร่อนตามฤดูกาล เคลื่อนย้ายในช่วงฤดูแล้ง และตั้งเพิงพักหรือกระท่อมในช่วงฤดูฝนโดยมีการรวมกลุ่มที่ใหญ่ขึ้น

กลุ่ม	วิถีชีวิต (ในอดีต)	ความเป็นชุมชน	ลักษณะของ “ชุมชน”
มอแกน	กึ่งเร่ร่อน/ค่อนข้างตั้งหลักเป็นกลุ่มบ้าน (semi nomadic/ relatively sedentary)	กลุ่มบ้าน (บ้าน)	กลุ่มกระท่อมชายฝั่งทะเลหรือไม่ไกลจากทะเลมากนัก เป็นชุมชนบนฐานเครือญาติ มีการโยกย้ายบ้างเป็นครั้งคราว
อูรักลาไ่วย	กึ่งเร่ร่อน/ค่อนข้างตั้งหลักเป็นกลุ่มบ้าน และวิถีเร่ร่อนเน้นเพื่อการทำมาหากิน (semi nomadic/ relatively sedentary)	หมู่บ้าน (ตุโป๊ะ) และ “บาซัด” (แหล่งเพิงพัก)	สร้างกระท่อมและรวมตัวกันเป็นหมู่บ้าน เป็นชุมชนบนฐานเครือญาติ แต่กลุ่มผู้ชายเดินทางไปทำมาหากินในทะเลบ่อยครั้งและครั้งละนานๆ บางครั้งไปเป็นครอบครัว

ในอดีตชาวมอแกนมีวิถีที่เดินทางไปมาโดยเรือเป็นกลุ่มตามความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ในช่วงฤดูแล้งมีเรือเป็นทั้งบ้านและพาหนะสู่พื้นที่เกาะและชายฝั่งทะเลที่หลากหลาย แต่ในฤดูฝน การเดินทางจำกัดลง จึงมีการตั้งเพิงพักหรือกระท่อม และมีการรวมกลุ่มที่ใหญ่ขึ้นกว่าในช่วงฤดูแล้ง แต่ก็ยังเดินทางโดยเรือไปตามแหล่งต่าง ๆ ในช่วงที่ไม่มีฝนหรือลมพายุ ในเชิงเปรียบเทียบแล้ว ชาวมอแกนจึงมีความเป็นกลุ่มชนเร่ร่อน (relatively nomadic) ที่ใช้ชีวิตบริเวณเกาะต่าง ๆ มากกว่าชาวมอแกนและอูรักลาไ่วย ดังที่ชาวมอแกนมักจะเรียกชาวมอแกนว่า “คนเกาะ” หรือ “โอดัง ปอลาว” ส่วนชาวมอแกนนั้นเป็นกลุ่มที่คุ้นเคยกับพื้นที่ชายฝั่งทะเลและป่าบริเวณใกล้เคียง ชาวมอแกนตั้งหลักปักฐานเป็นกลุ่มบ้านหรือกระท่อมชายฝั่งทะเลหรือไม่ไกลจาก

ทะเลมากนัก เป็นชุมชนบนฐานเครือญาติใกล้ชิด แต่ก็ยังมีการโยกย้ายอยู่บ้างในอดีต ทว่าวิถีชีวิตอยู่ติดที่ และมีที่พักอาศัยที่เป็นแหล่งแห่งที่มากกว่าชาวมอแกน จึงอาจเรียกได้ว่ามีวิถีแบบกึ่งเร่ร่อน (semi nomadic) ค่อนไปทางการตั้งหลักปักฐาน ส่วนเรือก็มีขนาดเล็กกว่าของชาวมอแกนและใช้เพื่อทำมาหากินริมฝั่งทะเลมากกว่าเพื่อการอยู่อาศัย

ชาวอุรักลาไวย์มีการตั้งหลักปักฐานเป็นหมู่บ้าน โดยรวมตัวกันเป็นกลุ่มใหญ่กว่าชาวมอแกนและมอแกลน วิถีชีวิตแม้ว่าจะมีแหล่งอาศัยหลัก ๆ แต่ก็มีการโยกย้ายเนื่องจากโรคระบาด (นฤมล อรุโณทัย และคณะ 2562, 9) การเจ็บไข้ไม่สบายของสมาชิกกลุ่ม การมีสัตว์ร้ายหรือสัตว์ที่ถือว่าจะนำเคราะห์ร้ายมาให้ การมีคนภายนอกเข้ามาอยู่อาศัยหรือให้ออกไปจากพื้นที่ ฯลฯ การทำมาหากินของชาวอุรักลาไวย์เปลี่ยนพื้นที่ไปโดยเดินทางด้วยเรือปราชูเพื่อตั้งเพิงพักชั่วคราวอยู่บริเวณเกาะและชายฝั่งหรือที่เรียกว่า “บาสัด” (semi nomadic) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการรวมตัวของกลุ่มผู้ขายเดินทางไปทำมาหากินในทะเลครั้งละนาน ๆ แต่ก็บบ้างครั้งท่ไปทั้งครอบครัว

สรุปได้ว่าวิถีและลักษณะการเดินทางเคลื่อนย้ายของชาวเล 3 กลุ่มมีความแตกต่างกันอยู่บ้าง ซึ่งความเข้าใจเรื่องนี้จะมผลต่อรายละเอียดของสิทธิชุมชนที่ควรส่งเสริม เพราะความมั่นคงของพื้นที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำมาหากิน และพื้นที่ทางจิตวิญญาณตามที่ระบุไว้ในมติคณะรัฐมนตรีว่าด้วยการฟื้นฟูวิถีชีวิตชาวเลนั้นจะต้องพิจารณาถึงการกันพื้นที่บางส่วนของชาวเลให้มีทางเลือกในวิถีชุมชนเร่ร่อน/กึ่งเร่ร่อนและ/หรือได้สืบทอดพิธีกรรมหรือขนบธรรมเนียมบางอย่างที่เชื่อมโยงกับวิถีเหล่านั้น

นอกจากวิถีชีวิตและลักษณะของชุมชนที่แตกต่างกันแล้ว การเดินทางทำมาหากินบริเวณชายฝั่งทะเลและในทะเลในอดีตก็มีความต่างกันบ้าง โดยชาวมอแกนเดินทางบริเวณเกาะต่าง ๆ ในทะเลอันดามันโดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่ตอนกลางของหมู่เกาะมะริดในเมียนมาจนถึงเกาะภูเก็ต ส่วนชาวมอแกลนเดินทางบริเวณไม่ไกลจากชายฝั่งมากนัก กินอาณาบริเวณชายฝั่งในจังหวัดพังงาและตอนเหนือของภูเก็ต และชาวอุรักลาไวย์เดินทางทั้งบริเวณชายฝั่งและเกาะต่าง ๆ ทั้งเกาะใหญ่เล็ก ไม่ว่าจะเป็นเกาะภูเก็ต เกาะลันตาในจังหวัดกระบี่ และเกาะเล็ก ๆ โดยรอบ และบางครั้งก็เข้าไปตามเกาะของเมียนมาโดยเฉพาะที่อยู่บริเวณชายแดนไทย/เมียนมา

วิธีบนบกก็สะท้อนลักษณะชุมชนได้เช่นกัน กล่าวคือชาวมอแกนไม่มีการเพาะปลูก

ยกเว้นพืชกินได้เล็ก ๆ น้อย ๆ เนื่องจากวิถีชีวิตค่อนข้างจะเร่ร่อนโยกย้ายไปมา ส่วนชาวมอแกนมีการทำข้าวไร่ ทำสวนครัวและเลี้ยงหมูขี้พริ้ว ส่วนชาวอุรักลาไวย์ หลายกลุ่มในหลายพื้นที่มีการทำข้าวไร่และสวนครัว (Engelhardt and Rogers 1998, นฤมล อรุโณทัย และคณะ 2562) จากการประมวลและวิเคราะห์โดยผู้เขียน พบว่าในอดีต ทั้ง 3 กลุ่มมีการเก็บหาในป่า จึงเชี่ยวชาญเรื่องป่า พืชพันธุ์ไม้ และสมุนไพรไม่แพ้ความเชี่ยวชาญทางทะเล

ตารางที่ 2 แสดงชาวเลกลุ่มย่อย ชีวิตชายฝั่งทะเล และชีวิตบนบก

กลุ่ม	ชีวิตชายฝั่งทะเล		ชีวิตบนบก/แผ่นดิน/ป่า
	การเดินทาง	พาหนะ	การเพาะปลูกและการเก็บหาในป่าใกล้เคียง
มอแกน	เดินทางตามเกาะต่าง ๆ	ก่าบาง มอแกน – เรือบ้าน ฉำป็น – เรือเล็ก ใช้แจวเพื่อหาปลาตามชายฝั่ง	แทบจะไม่มี การเพาะปลูก แต่มีการเก็บหาในป่า
มอแกน	เดินทางบริเวณชายฝั่ง	ก่าบาง – เรือเล็กที่ใช้ทำมาหากิน	ข้าวไร่/สวนครัว/เลี้ยงหมูขี้พริ้ว และเก็บหาในป่า ฯลฯ
อุรักลาไวย์	เดินทางบริเวณชายฝั่งและเกาะต่าง ๆ	ปฺราฐู – เรือที่ใช้ทั้งเดินทางและพักอาศัยเป็นบางครั้ง	ข้าวไร่/สวนครัว และเก็บหาในป่า ฯลฯ

ทัศนคติของคนทั่วไปต่อสังคมเล็ก ๆ ที่เร่ร่อนเก็บหาล่าสัตว์ยังถูกรอบจำ ด้วยความคิดแบบวิวัฒนาการนิยม (Evolutionism) และการมุ่งสู่ความทันสมัย (Modernization) โดยคิดและเชื่อกันว่าเส้นทางและลำดับการพัฒนาก้าวจากสังคมแบบเล็ก ๆ ที่เร่ร่อน เป็นสังคมกลุ่มใหญ่ขึ้น ตั้งหลักปักฐานมากขึ้น มีระบบเศรษฐกิจ การเมืองการปกครองที่มีโครงสร้างชัดเจน

วิถีชีวิตเร่ร่อนทางทะเล รวมทั้งกึ่งเร่ร่อน และกึ่งตั้งหลักปักฐานนั้นเป็นสภาพ การปรับตัว หรือเป็นทางเลือกที่เหมาะสมอย่างยิ่งกับสิ่งแวดล้อมและสถานการณ์ในช่วงเวลาหนึ่ง เนื่องด้วยปัจจัยหลายประการ อาทิ อิทธิพลของลมมรสุมและลมประจำถิ่น การทำมาหากินทางทะเลในระบบนิเวศที่หลากหลาย รวมทั้งการค้าขายแลกเปลี่ยน กับพ่อค้าคนกลางหรือชุมชนชายฝั่งอื่น ๆ การหลบหนีโจรสลัดและกลุ่มที่เข้ามาปล้นสะดม ในน่านน้ำบริเวณนี้ การโยกย้ายเพื่อหลีกเลี่ยงภัยจากโรคภัยไข้เจ็บ โดยเฉพาะโรคระบาด หรือโรคติดต่อร้ายแรง การเดินทางเคลื่อนย้ายเพื่อหลีกเลี่ยงการทะเลาะเบาะแว้งที่รุนแรง การเยี่ยมเยียนญาติพี่น้องเพื่อนฝูง (นฤมล อรุโณทัย 2546, 118-121) รวมทั้งการโยกย้ายจากการที่คนภายนอกเข้ามาอยู่อาศัยหรือขับไล่ที่

ด้วยเหตุนี้ ความหมายของคำว่า “ชุมชน” “ความเป็นชุมชน” และ “พัฒนาการ/การเปลี่ยนแปลงของความเป็นชุมชน” จึงมีรายละเอียดปลีกย่อยอยู่บ้างในแต่ละกลุ่มของชาวเลสำหรับชาวมอแกนที่มีลักษณะทางสังคมเป็นกลุ่มเล็ก ๆ ที่เคลื่อนย้ายบ่อยครั้ง มีความเคลื่อนไหวยืดหยุ่นสูงเนื่องจากการแยกย้ายและรวมกันใหม่ ก็อาจจะมีคำถามว่า “ความเป็นชุมชน” อยู่ที่ไหน จุดเกาะเกี่ยวในแง่บุคคล/กลุ่มคนเป็นอย่างไร ซึ่งคำตอบคือชาวมอแกนรวมตัวกันโดยที่มีพื้นฐานอยู่บนความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และมักจะระบุตัวตนโดยอ้างอิงกับเกาะแม่ (mother island) (Ivanoff 1986) ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงขอบเขตความเป็นกลุ่มก้อนที่เกี่ยวข้องกับการมีบรรพบุรุษร่วมกัน โดยแสดงออกเชิงรูปลักษณะผ่านเสาวิญญูณบรรพบุรุษหญิง-ชาย หรือเสาตา-ยาย (ออบีาบ-เอนูม) (Boutry 2016, 112) จากประสบการณ์ของผู้เขียนเอง ชาวมอแกนยังแบ่งแยกกลุ่มชุมชนจากสำเนียงภาษาที่ใช้ ซึ่งแต่ละสำเนียงก็เชื่อมโยงกับเกาะแม่ตนเอง

ส่วนการมีวิถีชีวิตแบบชาวมอแกน และการมีชนบจารีตร่วมกันนั้นก็เป็นการหล่อหลอมความเป็นชุมชน นอกจากนั้นยังมีข้อกำหนดที่ไม่ได้เป็นลายลักษณ์อักษรเรื่องความเชื่อและกติกากการแบ่งปันทำให้ความเป็นชุมชนดำรงอยู่ได้ แม้จะมีชาวมอแกน

หน้าใหม่เข้ามาอยู่ในกลุ่ม แต่ภาษา (แม้จะมีสำเนียงภาษาหรือภาษาเฉพาะถิ่นที่แตกต่างกัน แต่ก็ยังสื่อสารกันรู้เรื่อง) วิถีชีวิต และขนบจารีตรวมทั้งกติกาการแบ่งปันภายในกลุ่มเดียวกันก็สร้างความรู้สึกเป็นชุมชนรวมกันได้

สำหรับชาวอเมริกันและมอแกน ความเป็นชุมชนยังผูกโยงกับความเชื่อและพิธีกรรมร่วมของแต่ละชุมชน รวมทั้งผู้นำที่เป็นผู้ประกอบพิธีกรรม อย่างไรก็ดี “ความเป็นชุมชนที่ย้ำเตือนด้วยพิธีกรรมและความเชื่อร่วมกันนั้นค่อย ๆ เสื่อมคลายลงเพราะว่าพิธีกรรมมีความสำคัญน้อยลง และหาผู้สืบทอดการประกอบพิธีกรรมได้ยากขึ้น” (นฤมล อรุโณทัย 2549)

ในแง่ของการเปลี่ยนแปลง การเดินทางที่ต้องจำกัดลงและพื้นที่ทำมาหากินต้งพึงพัก และโยกย้ายที่ลดลงทำให้ชุมชนชาวเลหลายแห่งมีความหนาแน่นและมีผู้คนอพยพเข้ามาปะปนอยู่ร่วมกันมากขึ้น เกิดความแปลกหน้ามากขึ้น กติกาการแบ่งปันกันที่เป็นรากฐานของชุมชนก็เสื่อมถอยลง ความเชื่อ พิธีกรรม บทบาทของผู้นำทางจิตวิญญาณก็ผันแปรไป แม้ว่าชุมชนจะอยู่ร่วมกันในพื้นที่ทางกายภาพเดียวกัน แต่ความเป็นชุมชนกลับถดถอยลง เมื่อทางเลือนกันน้อยลงผู้คนในชุมชนก็กลายเป็นชายขอบมากขึ้น ความเป็น “ชาวเล” กลายเป็นสิ่งที่น่าละอายจนชาวเลบางคนหลีกเลี่ยงที่จะพูดภาษาของตนเอง หรือบ้างก็เปลี่ยนนามสกุลไปไม่ให้สืบสาวได้ว่ามีเชื้อสายชาวเล (นฤมล อรุโณทัย 2546) บางแห่งวิถีชุมชนถูกรบกวนและครอบงำ ดังนั้น อาจสรุปได้ว่ามีปัจจัยที่นอกเหนือจากด้านวัฒนธรรมในการบ่มเพาะและสร้างเสริมความเป็นชุมชน และการมีชุมชนที่เข้มแข็ง (culturally strong and healthy) นั้นหมายถึงการมีพื้นที่ทางกายภาพและมีโอกาสในการแบ่งปันที่เหมาะสม (optimum sharing conditions)

ในช่วงหลังเหตุการณ์สึนามิ แรงกระตุ้นจากภายนอกทำให้ชาวเลหลายพื้นที่เกิดการรวมกลุ่มกันในรูปแบบใหม่โดยอาศัยกิจกรรมที่คนในชุมชนเห็นว่าจะช่วยแก้ปัญหาในชุมชน หรือช่วยสร้างเสริมคุณภาพชีวิตได้ และเมื่อชาวเลหลายพื้นที่เผชิญปัญหาที่รุนแรงเหมือนกัน ก็เริ่มมีความรู้สึกเป็นกลุ่มก้อนมากขึ้น โดยที่ไม่ได้จำกัดขอบเขตความผูกพันด้วยชุมชนหรือหมู่บ้านเท่านั้น

ด้วยปัจจัยเสริมหลายอย่างทำให้ชาวเลส่วนหนึ่งรวมตัวกันเป็น “เครือข่ายชาวเลอันดามัน” ที่ร่วมกันทำงานผลักดันด้านสิทธิชุมชน โดยรื้อฟื้นอัตลักษณ์ของ “ชาวเล” ขึ้นมาและเริ่มนำเอาปัญหาร่วมและเอกลักษณ์ร่วมมาแปลงเป็นพลังในการ

ทำงาน เป็นมิติใหม่ของความสัมพันธ์ที่ขยายต่อไปเชื่อมโยงกับเครือข่ายชนเผ่าพื้นเมืองแห่งประเทศไทยในช่วงที่มีมติคณะรัฐมนตรีว่าด้วยการฟื้นฟูวิถีชีวิตชาวเล และมีมติคณะรัฐมนตรีว่าด้วยการฟื้นฟูวิถีชีวิตชาวกระเหรี่ยง ในปี พ.ศ. 2553 นอกจากนั้น ผู้นำชาวเลบางส่วนยังเป็นสมาชิกเครือข่ายชุมชนเพื่อการปฏิรูปสังคมและการเมือง (คปสม.) และเครือข่ายความสัมพันธ์ต่าง ๆ เหล่านี้ก็มีผลต่อการรวมตัวกันในหลายชุมชนชาวเลหลายชุมชนเพื่อที่จะยื่นำถึงอัตลักษณ์และเรียกร้องแนวทางการพัฒนาที่จะทำให้ทั้งอัตลักษณ์และฐานทรัพยากรดำรงอยู่ได้

2) ความเป็นชุมชนเร่ร่อน กึ่งเร่ร่อน และกึ่งตั้งถิ่นฐาน กับจุดเกาะเกี่ยวหรือความผูกพันกับพื้นที่ ซึ่งจะเป็้องค์ประกอบในการเรียกร้องสิทธิชุมชน

ความซับซ้อนประการหนึ่งเกี่ยวกับกลุ่มหรือชุมชนที่เคย “เร่ร่อน” หรือเดินทางเคลื่อนย้ายบ่อยครั้งในอดีต คือการพิจารณาว่ากลุ่มหรือชุมชนเหล่านี้จะต้องเรียกร้องหรือพิสูจนสิทธิในพื้นที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำมาหากินก่อนที่จะได้รับความใส่ใจหรือไม่อย่างไร ในหัวข้อที่ 2 ผู้เขียนได้วิเคราะห์ “ชุมชน” ในแง่จุดเกาะเกี่ยวระหว่างผู้คนความรู้สึกร่วมเป็นกลุ่มก่อนเป็นชุมชนเดียวกันแล้ว หัวข้อนี้เป็นการตั้งประเด็นเกี่ยวกับการวิเคราะห์ “กลุ่ม” หรือ “ชุมชน” ในแง่จุดเกาะเกี่ยว ความผูกพัน และการเรียกร้องในสิทธิเกี่ยวกับพื้นที่ทางกายภาพ พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ การอยู่อาศัยหรือทำมาหากินในพื้นที่ธรรมชาติที่เคยมีประวัติการอยู่อาศัย พักพิง เยี่ยมเยือน หรือทำมาหากินมาก่อน

ผู้เขียนได้เคยกล่าวถึงประเด็นความเข้าใจผิดหรือมายาคติ 3 ประการ คือความเข้าใจที่ว่า “ชาวเลเดินทางเร่ร่อนไปเรื่อย ๆ ในท้องทะเล” “ชาวเลเร่ร่อนไปอย่างไร้จุดหมาย” และ “วิถีเร่ร่อนทำให้ชาวเลไม่มีความผูกพันกับพื้นที่” ซึ่งความเข้าใจที่ถูกต้องจะทำให้สามารถจะวิเคราะห์สำนึกเกี่ยวกับความเป็นชุมชนของกลุ่มชาวเลได้ชัดเจนยิ่งขึ้น (นฤมล อรุโณทัย 2549)

“ชาวเลเดินทางเร่ร่อนไปเรื่อย ๆ” เป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน จากการวิเคราะห์ลักษณะชุมชนของชาวเลทั้ง 3 กลุ่ม จะเห็นได้ว่าในอดีตมีทั้งแบบเร่ร่อนกึ่งเร่ร่อน โดยมีการตั้งหลักปักฐาน แต่ก็ยังเดินทางโยกย้าย ซึ่งการเดินทาง อพยพโยกย้ายและบริเวณทำมาหากินถูกกำหนดโดยลมมรสุมและปัจจัยดังที่กล่าวแล้ว ชาวเลมีบริเวณ

ที่ทำมาหากินอยู่หลายแห่ง มีระบบนิเวศย่อย ๆ ที่หลากหลายในการทำมาหากินทั้งในทะเล ชายฝั่ง และในป่า การอยู่อาศัยและการทำมาหากินจึงมีลักษณะหมุนเวียนเป็นการโยกย้ายอย่างมีแบบแผน คล้ายกับลักษณะของการทำไร่หมุนเวียนของกลุ่มชาติพันธุ์ในป่าและบนพื้นที่สูงบางกลุ่ม ซึ่งการหมุนเวียนและวนกลับมาที่เดิมนี้ถูกมายาคติทำให้มองว่าวิถีนี้คือการทำ “ไร่เลื่อนลอย” ที่ต้องถางทำลายป่าธรรมชาติไปเรื่อย ๆ

“ชาวเลเร่ร่อนไปอย่างไร้จุดหมาย” อาจจะต้องตีความใหม่เป็นว่า ชาวเลมี “ทางเลือก” ของจุดหมายที่หลากหลาย มีอิสระในการเดินทางและโยกย้าย หรือในบางกรณีแยกออกมาจากกลุ่มเดิมและรวมเข้ากับกลุ่มใหม่ได้อย่างยืดหยุ่น

“วิถีเร่ร่อนทำให้ชาวเลไม่มีความผูกพันกับพื้นที่” ชาวเลทุกกลุ่ม แม้แต่ชาวมอแกน ซึ่งเดินทาง “เร่ร่อน” มากที่สุดในสามกลุ่ม แต่ก็มี “จุดเกาะเกี่ยว” เป็นเกาะที่เป็นสถานที่เกิด หรือสถานที่ที่ใช้ชีวิตอยู่มากกว่าที่อื่น ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นเกาะแม่ (mother island) ส่วนเกาะที่เป็นที่แวะเวียน เก็บหาอาหารหรือตั้งเพิงพักชั่วคราวครั้งชั่วคราวเรียกได้ว่าเป็นเกาะรอง หรือเกาะสาขา (satellite island) (Jacques Ivanoff 1986:11, 13)

จุดเกาะเกี่ยวความผูกพันและการรู้จักพื้นที่เป็นอย่างดียังสะท้อนได้จากภูมินามหรือชื่อสถานที่ ชาวมอแกน มอแกลน และอูรักลาไวกู้จักชื่อสถานที่หรือจุดต่าง ๆ ในภาษาท้องถิ่น (และในภาษามลายู) เป็นอย่างดี และแสดงให้เห็นถึงรัศมีของความผูกพัน/ความคุ้นเคย และความรู้เกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ เช่น ชาวมอแกนหมู่เกาะสุรินทร์รู้จักภูมินามภาษามอแกนบริเวณหมู่เกาะสุรินทร์ หมู่เกาะสิมิลัน และหมู่เกาะในเมียนมาในรัศมีกว่า 200 กม. จากเกาะสุรินทร์ แต่ความรู้เรื่องชื่อก็จะค่อย ๆ จางลงตามสัดส่วนของระยะทาง

แผนที่ด้านล่างแสดงให้เห็นถึงภูมินามภาษาอูรักลาไวกู้/มลายูบริเวณด้านเหนือของเกาะพีพีดอน จังหวัดกระบี่ เกาะพีพีเป็นเกาะที่มีชื่อเสียงด้านการท่องเที่ยวในระดับนานาชาติ แต่น้อยคนที่จะสนใจว่าชื่อเรียกเกาะนี้มาจากไหน ในขณะที่ภูมินามภาษาไทยบริเวณเกาะพีพีดอนมีไม่ถึง 20 ชื่อ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชื่อที่ตั้งขึ้นใหม่ แต่ชื่อภาษาอูรักลาไวกู้กลับมีอยู่กว่า 50 ชื่อรอบเกาะ และแต่ละชื่อก็มีประวัติความเป็นมามีรายละเอียดที่เชื่อมโยงชุมชนเข้ากับสถานที่หรือทรัพยากรบนเกาะ

ชาวอูรักลาไวกู้เกาะพีพีสามารถจะเล่าประวัติการตั้งถิ่นฐาน การทำมาหากิน และไล่เรียงชื่อแหลม อ่าว หาด แม้แต่ชื่อหินใต้น้ำบริเวณเกาะได้เป็นอย่างดี ดังนั้น

ภูมินามเป็นสิ่งที่สะท้อนความเกาะเกี่ยวความผูกพันที่สำคัญระหว่างชุมชนและพื้นที่ทางกายภาพ รวมไปถึงมิติทางจิตวิญญาณของสถานที่ด้วย ซึ่งเรื่องนี้อาจจะผลักดันไปถึงการเรียกร้องสิทธิชุมชน โดยเฉพาะที่เกาะพีพีที่ชุมชนถูกปิดล้อมจนเหลืออยู่ในชอนนิดเดียว ทั้งที่เกาะพีพีเคยเป็นดินแดนที่ชาวอูรักลาไวย์เป็นกลุ่มหลักที่อยู่อาศัยและทำมาหากิน ส่วนโรงเรียนซึ่งเป็นโรงเรียนพระราชทานก็เหลือเป็นช่องทางแคบ ๆ ให้เด็กได้เดินเข้าไปในโรงเรียนเพราะโรงเรียนตั้งอยู่ล้อมโรงเรียน ในช่วงที่เด็กเดินทางมาเรียนในช่วงเช้า นักท่องเที่ยวยังคงบ่นเรื่องเสียงดังหนักหูของเด็ก ๆ ซึ่งเป็นประเด็นตัวอย่างของสิทธิชุมชนที่ชัดเจนอย่างยิ่ง

ร่างแผนที่ภูมินามของอูรักลาไวย์บริเวณเกาะพีพีดอน

แผนที่ภูมินามแสดงให้เห็นชื่อสถานที่ต่าง ๆ ที่เป็นภาษาอูรักลาไวย์ บริเวณแหลมตง เกาะพีพีดอน จังหวัดกระบี่

(แผนที่ทำใน google map โดยหน่วยปฏิบัติการวิจัยชนพื้นเมืองและทางเลือกการพัฒนา โดยการสนับสนุนของ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน))

ในแง่ของสิทธิชุมชนในการใช้ประโยชน์และอนุรักษ์ทรัพยากรนั้น ประเด็นคำถามที่ว่าชาวเลมีกติกาในการใช้และดูแลทรัพยากรซึ่งเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความรู้และความผูกพันกับพื้นที่ธรรมชาติ และการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนหรือไม่ อย่างไร แม้ว่าชาวเลจะมีกติกา จารีตในการตกปลาหรือจับสัตว์ทะเลบางประเภท ในพื้นที่บางแห่ง บางช่วงฤดูกาล แต่จารีตนี้ไม่ชัดเจนและเข้มงวดนัก เพราะในสมัยก่อนพื้นที่ทั้งชายฝั่งทะเลริมหาด และในทะเลก็เป็นพื้นที่เปิดกว้างที่ใคร ๆ ก็เข้าถึงได้ (open access) สำหรับชายฝั่งทะเล (ทั้งริมฝั่งและในทะเล) นั้น มีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์และชาวเลมิใช่ว่าจะเข้าถึงโดยไม่ต้องแย่งชิงกับกลุ่มใด ในส่วนของที่ดินริมหาด ก็ถือว่าเป็นที่ดินที่แทบจะไร้ประโยชน์เพราะทำการเพาะปลูกไม่ได้ผลดังที่กล่าวแล้ว สำหรับสังคมเกษตรกรรมที่ดินเหล่านี้จึงไร้ค่า ส่วนในทะเลนั้น อุตสาหกรรมประมงเพิ่งได้รับการพัฒนาเมื่อมีระบบแช่เย็น มีเครื่องยนต์เรือ และมีระบบการคมนาคมขนส่งสัตว์น้ำที่สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้น ดังนั้น สำหรับชาวเลในอดีตแล้ว ทรัพยากรชายฝั่งทะเลจึงมีเหลือเฟือ

อย่างไรก็ดี แม้ว่าชาวเลจะไม่ได้มีจารีตการใช้ทรัพยากรที่เข้มงวด แต่วิถีสำคัญที่ทำให้ชาวเลใช้ประโยชน์ทรัพยากรอย่างเหมาะสมในอดีตคือ การมีภูมิปัญญา ทักษะและเทคโนโลยีที่เรียบง่าย การใช้ทรัพยากรในพื้นที่ธรรมชาติที่หลากหลาย การใช้ทรัพยากรแบบหมุนเวียนหลายแหล่งไม่ใช้ซ้ำ ๆ ในพื้นที่เดียว ซึ่งก็แสดงให้เห็นถึงความรู้ ความชำนาญเกี่ยวกับพื้นที่ชายฝั่งทะเลและในป่า สำหรับชาวเลโดยเฉพาะชาวมอแกน ชุมชนมีหลักการแบ่งปันซึ่งเชื่อมโยงกับความรู้สึกร่วมกันเป็นชุมชนเดียวกัน นอกจากนั้น ทรัพยากรธรรมชาติโดยทั่วไปเป็นสิ่งที่ไม่ได้มีใครเป็นเจ้าของครอบครองหรือผูกขาดกรรมสิทธิ์ และท้ายสุดคือวิถีที่ไม่นิยมการสะสม เก็บหาเพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน (Narumon Arunotai 2006b, 148) ซึ่งเนื่องมาจากความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรชายฝั่งในอดีต ผสมกับความรู้พื้นบ้านและความชำนาญในการทำมาหากินในระบบนิเวศย่อย ๆ (นฤมล อรุโณทัย 2549) ในแง่ของวิถีที่ไม่สะสมนั้น มีข้อยกเว้นคือพ่อค้าคนกลางและระบบตลาดนั้นมีแนวโน้มจะผลักดันให้ชาวเลเก็บหาทรัพยากรมามากเกินกว่าที่จำเป็น

นอกจากเรื่องภูมิปัญญาที่สะท้อนความรู้ ความผูกพัน ความคุ้นเคยในพื้นที่แล้ว ก็ยังมีความเชื่อ เรื่องราว ตำนาน นิทานเกี่ยวกับพื้นที่ที่เชื่อมโยงกับผู้คน ชุมชน วิถีการทำมาหากิน ฯลฯ ปัญหาที่ดินของชาวเลเราไวย์นั้นมีการพิสูจน์ว่าชาวเลอยู่อาศัยบริเวณนี้

จนกระทั่งมีภูมินาม ความทรงจำทางสังคม เรื่องราวการใช้ประโยชน์พื้นที่จุดต่าง ๆ กรมสอบสวนคดีพิเศษได้อ่านแปลภาพถ่ายทางอากาศถึงการใช้พื้นที่ การมีกระท่อม กระจัดกระจายได้ส่วนมะพร้าว การขุดพบกระดูกที่แสดงให้เห็นว่ามีการฝังศพบริเวณนั้น และการพิสูจน์ความสัมพันธ์ทางพันธุกรรมระหว่างกระดูกที่ขุดได้กับชาวเลปัจจุบัน ฯลฯ

3) “วิถีเร่ร่อนทางทะเล” มีความเคลื่อนไหวมากกว่าวิถีเร่ร่อนบนแผ่นดิน ที่ดูเหมือนจะมีจุดเกาะเกี่ยวที่ระบุได้ชัดเจนมากกว่า มีที่ตั้งหรือหมายที่มองเห็น หรือจับต้องได้มากกว่า

ชนเผ่าเร่ร่อนในโลกนี้มีหลายกลุ่ม ซึ่งการศึกษาทางมานุษยวิทยาได้แบ่งประเภทชนเผ่าเร่ร่อนตามลักษณะทางเศรษฐกิจ/การทำมาหากินคือกลุ่มเก็บหาล่าสัตว์ (hunter-gatherers) กลุ่มเร่ร่อนเลี้ยงสัตว์ (pastoral nomads) และกลุ่มที่เลี้ยงชีพจากการให้บริการเฉพาะ⁴ (peripatetic nomads) (Gilbert 2007:4)

การศึกษาชนเผ่าเร่ร่อนส่วนใหญ่เน้นเน้นเรื่องของกลุ่มเร่ร่อนที่อาศัยอยู่ด้านในของแผ่นดิน โดยเฉพาะกลุ่มเร่ร่อนเลี้ยงสัตว์ ซึ่งดูเหมือนจะมีแบบแผนและเส้นทางการเดินทางอพยพโยกย้ายที่ชัดเจนและจำเพาะมากกว่าชนเผ่าเร่ร่อนทางทะเล กลุ่มเร่ร่อนเลี้ยงสัตว์หลายกลุ่มมีการตั้งหลักปักฐานแต่นำสัตว์เคลื่อนย้ายไปตามแหล่งอาหารและแหล่งน้ำต่าง ๆ ที่มีในช่วงฤดูกาลนั้น ๆ ความเข้าใจชุมชนเร่ร่อนยังมีพื้นฐานอยู่ที่การศึกษากลุ่มเร่ร่อนเลี้ยงสัตว์

ประเด็นนี้เชื่อมโยงกับเรื่องจุดเกาะเกี่ยวและความผูกพันกับพื้นที่ การเคลื่อนย้ายบนพื้นที่บนแผ่นดินมีจุดหมายที่จับต้องได้ เห็นได้ชัดเจนกว่า ในขณะที่การเคลื่อนย้ายทางทะเลมีขอบเขตกว้างขวาง มีจุดหมายที่เป็นเครื่องบอกแห่งที่หาได้ยากกว่าผืนดินหรือพื้นที่บนบก อย่างไรก็ตาม แม้ชาวเลบางกลุ่มจะเดินทางท่องเที่ยวในทะเลแต่ก็ไม่ได้ลบล้างเรืออยู่ในทะเลโดยตลอด และไม่ได้จอดทอดสมออยู่กลางทะเล ยกเว้นบริเวณอ่าว หรือน่านน้ำที่มีเกาะซึ่งเป็นทั้งที่กำบังและมีแหล่งอาหารแหล่งน้ำจืด จุดอ้างอิงของชาวเลอาจจะเห็นเกาะที่มองเห็นได้ เป็นขีดหิน (ซึ่งบางครั้งอาจจะมองไม่เห็นในช่วงน้ำขึ้น) และในส่วนที่อาจจะมองไม่เห็นได้จากด้านบนผิวน้ำ เช่น แนวปะการัง กองหินใต้น้ำ ฯลฯ แต่เหล่านี้ก็ล้วนเป็นจุดหมายที่ไม่ได้อยู่ในทะเลแจ้งกว้าง แต่มีจุดอ้างอิงที่มีที่ตั้งแน่นอน

ทำไมวิถีเร่ร่อน กึ่งเร่ร่อน และกึ่งตั้งหลักปักฐาน (ที่ปัจจุบันกลายมาเป็นสังคมตั้งหลักปักฐานเพราะผูกพันกับพื้นที่และไม่มีที่ไหนให้โยกย้ายไปได้อีกแล้ว) จึงยากที่จะเรียกร้องสิทธิชุมชนในการมีความมั่นคงด้านที่อยู่อาศัยหรือมีกรรมสิทธิ์ร่วม ส่วนหนึ่งเป็นเพราะมุมมองต่อสังคมที่อยู่ติดที่และการใช้ประโยชน์ที่ดินในรูปแบบของเกษตรกรรมนั้นมีอิทธิพลและครอบงำในทัศนเรื่องสิทธิในที่ดิน กล่าวคือ “ข้อถกเถียงเรื่องเกษตรกรรม” มีอิทธิพลต่อแนวคิดในกฎหมายในระดับนานาชาติ (Flanagan 1989 อ้างถึงงานเขียนของ Vattel, Locke and Hegel) ข้อถกเถียงดังกล่าวให้น้ำหนักแก่สังคมที่ตั้งหลักปักฐานและอยู่ติดที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมเกษตรกรรมที่มีการปรับแต่งพื้นที่เพื่อประโยชน์ในการเพาะปลูก ว่าเป็นรากฐานของการมีระบบการถือครองที่ดิน ดังนั้นในแง่มุมของกฎหมายเหล่านี้ ชนเผ่าเร่ร่อนไม่มีสิทธิในถิ่นที่ (territorial entitlements หรือ temporary transient halting sites) เพราะเป็นเพียงผู้ผ่านเข้าไปในถิ่นที่นั้นและย้ายไปที่อื่นต่อ (Gilbert 2006) กล่าวได้ว่ากฎหมายและระเบียบต่าง ๆ เกี่ยวกับการครอบครองกรรมสิทธิ์ที่ดินหรือมีสิทธิเหนือพื้นที่นั้นมีรากฐานมาจากแนวคิดทฤษฎีตะวันตกที่ว่าที่ดินจะต้องมีการใช้ประโยชน์อย่างชัดเจน มีการอยู่อาศัยปักหลักติดพื้นที่ ชุมชนเร่ร่อนเคลื่อนย้ายบ่อยครั้งนั้นถูกมองว่ายังไม่เจริญหรือมีอารยธรรมพอที่จะมีสิทธิครอบครองถิ่นที่ (Gilbert 2007, 5-6)

นโยบายของหลายประเทศในยุโรปเน้นการบังคับตั้งถิ่นฐานสำหรับกลุ่มเร่ร่อน (ซึ่งแน่นอนว่ากลุ่มเร่ร่อนในยุโรปก็มีประวัติความเป็นมาและวิถีการดำรงชีวิตต่างจากกลุ่มชาวเลอย่างมาก) ประเด็นสำคัญคือกลุ่มคนเร่ร่อนมีสิทธิที่จะรักษาวิถีเร่ร่อนของตนเองไว้ได้หรือไม่ ซึ่งเรื่องนี้ยังไม่ได้มีคำตอบที่ชัดเจนทางกฎหมาย แต่ก็มีกรณีศึกษาที่ทำให้มีการใช้ฐานคิดจากสิทธิอื่น ๆ เพื่อรองรับการดำรงวิถีชีวิตที่โยกย้ายบ่อยครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งฐานคิดเรื่องสิทธิในการดำรงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม สำหรับเรื่องนี้ นักกฎหมายกลุ่มหนึ่งในยุโรปได้พยายามขับเคลื่อนแนวทางในการรับรองว่าชนกลุ่มเร่ร่อนควรมีสิทธิในพื้นที (territorial right) โดยการอ้างอิงถึง “สิทธิทางวัฒนธรรม” และ “เสรีภาพในการเคลื่อนย้าย” (Gilbert 2004, 143) โดยที่ “สิทธิทางวัฒนธรรม” หมายถึง ชุมชนมีสิทธิที่จะคงวิถีเร่ร่อนไว้ และเพื่อที่จะรักษาวินัยดังกล่าว ก็จะต้องมีพื้นที่สำหรับพักอาศัยเป็นการชั่วคราว (the right to encampment for nomadic peoples (Gilbert 2004, 156)

กรณีตัวอย่างทำให้เห็นปัญหาเรื่องความเข้าใจในวิถีกลุ่มคนเร่ร่อน ซึ่งความซับซ้อนของเรื่องนี้ทำให้แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชนสำหรับกลุ่มเร่ร่อนยังไปไม่ได้ไกลนัก โดยติดอยู่ที่กับดักความคิดและแม้แต่กับดักโครงสร้างทางกฎหมายที่ทั้งไม่ยอมรับและไม่ส่งเสริมวิธีแบบนี้ กรณีของยุโรปอาจจะเห็นว่าเป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่าในการเรียกร้องที่จะใช้แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชนนั้น ถ้าหากไม่มีกฎหมายหรือนโยบายที่เอื้อให้ในขณะนั้นก็น่าจะพิจารณาถึงสิทธิอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีเร่ร่อน เช่น “สิทธิทางวัฒนธรรม” และ “เสรีภาพในการเคลื่อนย้าย”

ในประเด็นของความเคลื่อนไหวในการเดินทางเคลื่อนย้ายเร่ร่อนทางทะเลนั้น สำหรับชาวมอแกนยังมีเรื่องการข้ามแดน ซึ่งอันที่จริงแล้วชาวมอแกนเดินทางไปมาอยู่อาศัย ทำมาหากินในทะเลอันดามันตั้งแต่ก่อนที่จะมีการสถาปนารัฐชาติและกำหนดเขตแดนไทย-เมียนมา (อ่านเพิ่มเติมได้ในนฤมล อรุโณทัย 2559) ในขณะนี้ชาวมอแกนอยู่ในประเทศไทยประมาณหนึ่งพันคนและก็มีอยู่ในเมียนมาอีกกว่าสองพันคน แม้ว่าชาวมอแกนส่วนใหญ่จะตั้งหลักปักฐานมากขึ้น และเรือกάบางที่เป็นหัวใจของการเดินทางและการเคลื่อนย้ายบริเวณชายฝั่งทะเลเหลืออยู่เพียงไม่กี่ลำ แต่คำถามสำคัญคือชาวมอแกนยังมีสิทธิที่จะรักษาวิถีเร่ร่อนนี้หรือไม่ และความเป็นชุมชนข้ามแดนในยุคสมัยใหม่น่าจะเป็นอย่างไร เราควรจะมีความเข้าใจพื้นที่ชายแดนนอกเหนือจากวาทกรรมเดิม ๆ เรื่องความคลุมเครือ ความทับซ้อน ความเล็ดลอดเรื่องกฎหมายอย่างไรบ้าง รวมทั้งคำถามเรื่องความหลากหลายทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรม ที่เป็นลักษณะเด่นของพื้นที่ชายแดนจะได้รับการยอมรับหรือส่งเสริมอย่างไรบ้าง (ยศ สันตสมบัติ 2559)

ภาพเรือกำบังของชาวมอแกนที่เป็นทั้งบ้านและยานพาหนะ
เดินทางเคลื่อนย้ายไปตามเกาะและชายฝั่งทะเลอันดามัน
(ถ่ายภาพโดย พลเดช ฦ บัอมเพชร)

แนวทางการส่งเสริมสิทธิชุมชน - เริ่มด้วยความเข้าใจ ยอมรับ และเห็นคุณค่า

ดังที่กล่าวแล้วว่าสิทธิชุมชนชาวเลนั้นมีรายละเอียดและมีความซับซ้อน การมอง “ชุมชน” ชาวเลว่าเป็นภาพเดียวกันโดยไม่มีความแตกต่างในกลุ่มชาติพันธุ์ย่อย และความแตกต่างตามบริบทของแต่ละพื้นที่นั้นเป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน เงื่อนไข การส่งเสริมสิทธิชุมชนจะต้องเริ่มจากความเข้าใจ ยอมรับในความแตกต่าง และเห็นคุณค่าของวัฒนธรรมการเร่ร่อนหรือโยกย้ายบ่อยครั้ง เพราะแม้ว่าชาวเลส่วนหนึ่งจะเปลี่ยนแปลงไปตั้งหลักปักฐาน มีวิถีชีวิตที่ปักหลักถาวรติดที่ และบ้างก็เข้าสู่อาชีพ หรือการทำกินที่หลากหลาย สลับสับเปลี่ยน หรือผสมผสานหลายอย่าง ซึ่งอาจจะไม่ได้เกี่ยวกับวิถีทางทะเลแล้ว แต่ระบบคิดและปรัชญาของชาวเลส่วนใหญ่ยังผูกพันกับ ทะเล มีความใส่ใจในอิสระที่จะเดินทางไปมา เยี่ยมเยียนญาติพี่น้อง ทำมาหากินตาม แหล่งนิเวศที่หลากหลาย สลับสับเปลี่ยนที่ทำกิน เปลี่ยนอาชีพ โยกย้ายถิ่นฐาน ฯลฯ

ชาวมอแกนครอบครัวหนึ่งโหยหาวิถีอดีต และทดลองใช้ชีวิตอยู่ในเรือกำบัง เดินทางไปมาตามเกาะและชายฝั่งทะเล แต่จุดทอดสมอ พักอาศัยและทำกินก็จำกัดลง จนแทบจะไม่มีที่ไป ชาวมอแกนอีกส่วนหนึ่งอยากขยับขยายพื้นที่หมู่บ้าน หรือย้าย บ้านเรือนตามฤดูกาล ทั้งชาวเลทั้ง 3 กลุ่มเคยหาสัตว์ทะเลตามป่าชายเลน หาดเลน

หาทราย หาดหิน แนวปะการัง เก็บหาอาหารและสิ่งจำเป็นกับชีวิตในป่าได้ได้อย่างเสรี ชาวมอแกนเคยหาเร่วิดแร่ตามชายหาดได้ทั่วไป ชาวมอแกนและชาวอุรักลาไวย์มีพิธีกรรมการอนหาด และชาวอุรักลาไวย์เคยทำบาซัด ตั้งเพิงพักตามหาดและอ่าวต่างๆ เพื่อหลบลมตามฤดูกาลหรือเพื่อเก็บหาสัตว์ทะเล แต่วิถีเช่นนี้ล้วนจำกัดลง และในหลายกรณีกลายเป็นการบุกรุกพื้นที่ที่มีการออกเอกสารสิทธิโดยผู้อื่น อย่างที่เรียกได้ว่าชนเผ่าเร่ร่อนหลายแห่งกลายเป็นคนแปลกหน้าบนผืนดินของตนเอง (Strangers or squatters in their own lands) (Gilbert 2005, 5, Gilbert 2007, 34-36)

คำถามคือ ประเทศไทยรับอุดมการณ์เสรีนิยม แต่เป็นเฉพาะเรื่องทางการค้า พาณิชยกรรม และกิจกรรมที่จะสร้างให้เกิดรายได้ทางเศรษฐกิจหรือเป็นประโยชน์แก่กลุ่มที่มีอำนาจ มีเสียงดังที่ผู้คนส่วนใหญ่รับฟังเท่านั้น หรือ การที่ชนกลุ่มที่เคยเร่ร่อนหรือกึ่งเร่ร่อนบางส่วนอยากจะมีอิสระและเสรีภาพ รวมทั้งความมั่นคงในการดำรงชีวิตที่เคลื่อนไหวย้ายบ่อยครั้ง แม้จะเป็นวิถีที่ยั่งยืนและไม่ได้ก่อให้เกิดความเดือดร้อนกับสังคมโดยรวมนั้นกลับเป็นเรื่องที่ถูกมองข้ามมาโดยตลอด ในยุโรป อย่างน้อยก็มีกลุ่มคนที่พยายามขับเคลื่อนเรื่องสิทธิในพื้นที่ โดยการอ้างอิงถึง “สิทธิทางวัฒนธรรม” และ “เสรีภาพในการเคลื่อนไหว” ดังที่กล่าวแล้ว

ความจำเป็นที่จะต้องคิดเรื่องสิทธิชุมชนยังเป็นเรื่องที่สำคัญในขณะนี้ เพราะพื้นที่ทั้งทางกายภาพ สังคมและจิตวิญญาณของชาวเลลดลงไปอย่างรวดเร็ว ตามนโยบายที่ส่งเสริมความเติบโตทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะการท่องเที่ยวที่ก่อให้เกิดการเก็งกำไร การลงทุนในอสังหาริมทรัพย์ การกันพื้นที่เอกชนเพื่อประโยชน์ของธุรกิจท่องเที่ยวและนักท่องเที่ยว รวมทั้งกิจกรรมทางทะเลที่จะเบียดพื้นที่ของชาวเลให้แคบลงอีก รัฐกลายเป็นผู้ส่งเสริมการพัฒนา และในทางอ้อมก็เป็นผู้ดูแลผลประโยชน์ทางธุรกิจทำให้การดำเนินการลงทุนของธุรกิจง่ายขึ้น เรื่องนี้อาจจะเรียกได้ว่าเป็นการฉกชิงพื้นที่ทางทะเลไปจากคนทะเล (ocean grabbing)

ในอีกด้านหนึ่ง การอนุรักษ์ที่ผ่านมาได้นำแนวคิดการแยกส่วนระหว่างธรรมชาติกับผู้คนหรือชุมชน ดังนั้นจึงไม่ให้ความสำคัญเรื่องสิทธิและการมีส่วนร่วมของชุมชน แนวทางดังกล่าวนำต้นแบบสากลเรื่องพื้นที่คุ้มครองและอุทยานแห่งชาติมาจากตะวันตก โดยการสืบค้นและทดลองเพื่อหาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ที่ผ่านมาเน้นใช้กระบวนการที่เชื่อว่าความจริงมีหนึ่งเดียว ซึ่งลดทอนความซับซ้อนของปัญหา (Chatty

and Colchester 2002, 7-8) แต่มุมมองเช่นนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปบ้างแล้วและนักวิชาการ เช่น Ostrom (ที่กล่าวถึงข้างต้น) ก็ได้พิสูจน์จากหลักฐานเชิงประจักษ์แล้วว่า การอนุรักษ์ โดยกระบวนการจัดการทรัพยากรร่วมกันประสบความสำเร็จในหลายพื้นที่ทั่วโลก อีกทั้งข้อเสนอของนักวิชาการไทย ในประเด็นกฎหมายทางเลือก ที่ให้ความสำคัญกับ กฎเกณฑ์ที่ถูกปฏิบัติกัน กฎหมายที่ไม่เป็นทางการ หรือแม้แต่คตินิยมที่ปรากฏในชีวิตประจำวันของสามัญชนทั่วไป เป็นต้น⁵

บทความชิ้นนี้มีความต้องการชี้ให้เห็นถึงแนวทางการวิจัยกฎหมายแบบชนบท และการวิจัยกฎหมายทางเลือก โดยการวิจัย

ดังนั้น ความเข้าใจ ยอมรับ และเห็นคุณค่าของวิถีชาวละ จะทำให้เกิดนโยบาย ที่ก้าวหน้าในการผลักดันสิทธิของชุมชนชายฝั่งทะเลซึ่งนับเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” ที่สำคัญของประเทศไทย และจะมีผลต่อเนื่องในการดำรงความหลากหลายทาง วัฒนธรรมและทางธรรมชาติ ดังนี้

1. นโยบายคุ้มครองดูแล “ความเป็นชุมชน” ชายฝั่งทะเล วิถีวัฒนธรรม
ของชาวละเป็นเรื่องของกลุ่มหรือชุมชน (collective) ที่ยึดโยงกับนิเวศวัฒนธรรม ความรู้ ความเชื่อและแนวปฏิบัติที่สั่งสม ถ่ายทอด และสืบทอดกันมา จึงไม่ใช่เป็นเรื่องของปัจเจกหรือเฉพาะบุคคล แต่เป็นเรื่องของกลุ่มชนพื้นเมืองที่ผูกพันกับธรรมชาติและพื้นที่ชายฝั่ง ซึ่งถือเป็นทุนความรู้และทุนทางวัฒนธรรมซึ่งไม่ใช่เฉพาะของชาวละเท่านั้น แต่เป็นมรดกที่สำคัญของพวกเราทั้งหมด การเปิดพื้นที่ชายฝั่งและชายหาดเพื่อนโยบาย การพัฒนา หรือการปิดพื้นที่ดังกล่าวให้อยู่ในการควบคุมของรัฐเพื่อนโยบายการอนุรักษ์ จึงต้องคำนึงถึงเรื่องนี้ และหากมีการคุ้มครองดูแล ก็ต้องพิจารณาเรื่องความเป็นชุมชนและความร่วมมือกันในการใช้ประโยชน์พื้นที่อย่างยั่งยืน รวมทั้งกรรมสิทธิ์ร่วมที่ไม่แยกรายบุคคลรายแปลง

2. นโยบายส่งเสริมความมั่นคงและสำรองพื้นที่เพื่ออยู่อาศัย ทำกิน และดำรงชนบทประเพณีทางจิตวิญญาณ สำหรับชุมชนที่เคยดำรงวิถีเร่ร่อนหรือเคลื่อนย้าย นอกจากการสร้างความมั่นคงในที่อยู่อาศัยและที่ทำกิน พื้นที่จิตวิญญาณ ที่ใช้อยู่ในปัจจุบันซึ่งเป็นฐานของความมั่นคงของเศรษฐกิจชุมชนแล้ว นโยบายที่สำคัญคือการกันหรือสำรองพื้นที่ที่ยังมีการใช้ในเชิงวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นเพื่อการตั้งหมู่บ้าน การสร้างเพิงพักชั่วคราว การทำพิธีกรรมเช่นการนอนหาด ฯลฯ โดยมีเงื่อนไขเรื่องการ

ใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน นโยบายนี้ทำให้เกิดความยอมรับความแตกต่าง มีพื้นที่สำรวจที่เป็นพื้นที่สาธารณะใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ ซึ่งในยุโรปได้ใช้แนวคิดนี้ผลักดันให้เกิดพื้นที่หยุดพักหรือ halting sites สำหรับกลุ่มที่รู้จักกันในชื่อของ “ยิปซี” แต่สำหรับชาวเลแล้วพื้นที่สำรวจนี้ไม่ใช่แค่พื้นที่ตั้งหลักหรือใช้ประโยชน์ชั่วคราว แต่ยังมีความหมายในแง่ของความรู้ทางทะเลและความผูกพันระหว่างกลุ่ม/ชุมชนกับพื้นที่อีกด้วย

3. นโยบายรับรองและประกาศใช้ภูมินามท้องถิ่นในการกำหนดชื่อสถานที่ ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่าภูมินามเป็นสิ่งที่สะท้อนความความผูกพันของชุมชนต่อพื้นที่เชิงกายภาพ ซึ่งครอบคลุมไปถึงมิติทางจิตวิญญาณด้วย ภูมินามเป็นความทรงจำทางสังคมที่สำคัญ สำหรับสถานที่หรือแหล่งหรือจุดที่ยังไม่มีชื่อเรียกที่เป็นทางการ ควรจะมีนโยบายรับรองและประกาศใช้ภูมินามเหล่านี้ เพราะนอกจากจะเป็นการส่งเสริมความหลากหลายทางภาษาและวัฒนธรรมแล้ว ยังเป็นการสนับสนุนให้เกิดการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนอย่างที่ได้ดำรงต่อสืบมา สำหรับเรื่องนี้ ออสเตอร์เลียถือได้ว่าเป็นประเทศที่มีนโยบายก้าวหน้าที่สุดประเทศหนึ่งที่ถือหลักการที่ว่าเมื่อเรียนรู้ชื่อและประวัติความเป็นมาของสถานที่ ก็เรียนรู้ที่จะเคารพในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและความเชื่อมโยงระหว่างมนุษย์ ชุมชน และความยั่งยืนของการใช้ประโยชน์/การดูแลรักษาสถานที่นั้นด้วย เราควรจะเห็นชื่อเหล่านี้ “เป็นเหมือนกับชุมทรัพย์” เพราะหลายชื่อที่เราไม่รู้ความหมายแล้ว ก็เท่ากับเราสูญเสียประวัติศาสตร์ชิ้นสำคัญ แต่เราสามารถจะฟื้นฟูชื่อเหล่านี้ขึ้นมา เมื่อเรารู้จักชื่อภาษาชนพื้นเมืองก็หมายถึงเราได้เรียนรู้จักถิ่นที่เหล่านั้น รู้ที่จะเคารพประวัติศาสตร์และเห็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์/ชุมชนและสถานที่ที่คงอยู่ต่อมา (Milton and Abbott 2019)

4. นโยบายส่งเสริมการใช้ความรู้และทักษะทางทะเลเพื่อการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืนและการอนุรักษ์ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าวิถีดั้งเดิมของชาวเลเป็นการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน แต่เมื่อเกิดตลาดและระบบคนกลางที่จัดหาทรัพยากรป้อนสู่ตลาดที่ใหญ่ขึ้นเพื่อกำไรที่สูงขึ้น จึงเกิดการเก็บหาที่เพิ่มขึ้น ซึ่งบางครั้งก็ด้วยวิธีการที่ทำให้ธรรมชาติเสื่อมโทรมลง ดังนั้น การรื้อฟื้นวิถีเดิมทั้งจากการฟื้นฟูฐานทรัพยากรและจากการฟื้นฟูวิถีวัฒนธรรม รวมทั้งมีกลไกการจัดการตลาดและคนกลางจึงเป็นสิ่งที่จำเป็น นอกจากนี้ ยังต้องนำแนวคิดเรื่องของการจัดการร่วม (co-management) และการรับรองระบบจารีตท้องถิ่นและผนวกเข้ากับกฎระเบียบ

ของรัฐ (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2543) ยกตัวอย่างเช่นอินโดนีเซียที่มีการนำเอาระบบจารีต (adat) ซึ่งมืองค์ประกอบเป็นวิถีวัฒนธรรมและคุณค่าทางสังคมมาผนวกใช้เป็นกฎระเบียบที่ได้รับการรับรองโดยรัฐในหลายระดับ

ส่งท้าย

บทความนี้ได้ชี้ให้เห็นถึงรายละเอียดและความซับซ้อนของชุมชน ความเป็นชุมชน และสิทธิชุมชนชาวเล(ชาวมอแกน ชาวมอแกน ชาวอูรักลาไวกู) เพื่อที่จะขยายมุมมองเรื่องสิทธิสำหรับชุมชนที่ไม่ได้อยู่ติดที่หรือตั้งหลักปักฐาน หรืออีกนัยหนึ่งเป็นสิทธิที่จะมีวิถีชีวิต ความคิดความเชื่อ และมีมุมมองต่อพื้นที่ที่แตกต่าง อย่างไรก็ตามวิถีนี้ไม่ใช่จะหยุดนิ่งหรือแช่แข็ง ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา เพราะวัฒนธรรมมีความเป็นพลวัต ปรับปรวน ผสมผสานได้ แต่สิ่งที่สำคัญคือการมีทางเลือกให้คนในวัฒนธรรมนั้นได้มีโอกาสที่จะเลือกโดยอิสระ ไม่ต้องเปลี่ยนแปลงเพราะการถูกบังคับหรือค่อย ๆ บีบรัดด้วยปัจจัยต่าง ๆ จนทำให้ต้องเปลี่ยนไปโดยไร้ทางเลือก

แนวคิดนี้ตรงกับนักกฎหมายสิทธิมนุษยชนหลายคนที่มีมองว่าชนเร่ร่อนเหล่านี้ควรจะมีสิทธิเลือกดำรงชีวิต ถ้าหากต้องการสืบทอดวิถีเดิม ก็ต้องมีโอกาสและช่องทางให้บ้าง และในแง่ของระบบกฎหมายระหว่างประเทศนั้น นี่คือการก้าวหน้าครั้งใหญ่นับจากที่คนในระบบนี้มองว่าชนเร่ร่อนเป็น “กลุ่มที่ป่าเถื่อน” (savages) ซึ่งต้องบังคับให้เข้าสู่วิถี “อารยะ” มาตลอดเวลาหลายร้อยปี ซึ่งมุมมองดังกล่าวก็สืบเนื่องมาจากชุดความคิดที่ว่าวิถีการตั้งหลักปักฐานนั้นเลอเลิศกว่าวิถีเร่ร่อนซึ่งล้าหลัง และไม่ได้ปักหลักหรือใช้ประโยชน์ที่ดินอย่างเหมาะสมพอที่จะครอบครองสิทธิเหนือที่ดินนั้น ๆ และประเด็นสิทธิชุมชนเช่นนี้ทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างศาสตร์และสาขาวิชา เพราะเมื่ออ้างถึงเรื่องสิทธิชนเร่ร่อน ผู้คนในกระบวนการกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมนั้นไม่สามารถจะละเลยมิติทางประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา และปัจจัยทางสังคมได้อีกต่อไป (Gilbert 2007, 34-36)

ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น แนวทางการตั้งประเด็นคำถามเรื่องชุมชนและสิทธิชุมชนนี้ หากมองจากมุมของอาจารย์ชลัดชายแล้ว ก็เป็นการตั้งคำถามถึงสิ่งที่ “รู้เห็นเช่นธรรมดา” (problematizing the already known) เพื่อทำความเข้าใจให้ลึกซึ้งขึ้น

เป็นการขยายพาดานมุมมองให้กว้างขวางและเป็นองค์รวมมากขึ้นแต่ก็ไม่ละเลยถึงรายละเอียดที่ชี้ให้เห็นถึงความซับซ้อนของเรื่อง ประเด็นสิทธิชุมชนเริ่มเป็นที่รับรู้กันอย่างกว้างขวางขึ้น แต่ก็ยังยากที่ผลักดันให้เป็นจริงและเป็นธรรมในเชิงนโยบาย ยิ่งสิทธิชุมชนที่เป็นชุมชนเคลื่อนย้าย ก็ยิ่งต้องอาศัยความเข้าใจและเห็นคุณค่ามากยิ่งขึ้น บทความนั้นนอกจากจะเขียนขึ้นเพื่อรำลึกถึงอาจารย์ฉลาดชายแล้ว ยังจะเป็นฐานสู่ความเข้าใจชุมชนที่เรื้อรังและเคลื่อนย้ายมากขึ้น โดยหวังว่าในอนาคตภาคนโยบายจะได้ใส่ใจและเห็นคุณค่าชุมชนเหล่านี้ในฐานะมรดกวัฒนธรรมสำคัญของมนุษยชาติแบบเดียวกับชุมชนที่ตั้งหลักปักฐานด้วยเช่นกัน

เชิงอรรถ

- ¹ มีนักวิชาการในต่างประเทศที่ให้ความสนใจในเรื่องนี้อีกหลายคน แต่ก่อนหน้านี้ยังไม่สามารถจะผลักดันให้เป็นประเด็นสาธารณะและประเด็นเชิงนโยบายที่สำคัญได้ แนวคิดนี้ถือเป็นการปรับกระบวนทัศน์ที่ทำให้สุขภาพ/สุขภาพไม่ใช่เรื่องปัจเจกบุคคล หรือเป็นเรื่องระหว่างผู้ป่วยกับแพทย์/พยาบาลเท่านั้น แต่เป็นเรื่องของสังคมโดยรวม และเชื่อมโยงกับสิ่งแวดล้อมทั้งทางกายภาพและสังคมอย่างมีนัยสำคัญ เช่น Michael Marmot (1999), Richard Wilkinson and Michael Marmot (2003), Deborah Jean Ziebarth (2016)
- ² แม้ว่าบทความจะให้น้ำหนักต่อวิเคราะห์โครงสร้าง แต่ในเรื่องของความสามารถของชาวเลในฐานะผู้กระทำกรหรือ agency นั้นก็มีความสำคัญอย่างมากอีกด้วย ในประเด็นนี้สามารถดูเพิ่มเติมได้ในงานศึกษาชิ้นอื่น เช่น มุลินธิชนเผ่าพื้นเมืองเพื่อการศึกษาและสิ่งแวดล้อม (2559) และนฤมล อรุโณทัย บก. (2557) เป็นต้น
- ³ ดูข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์เพิ่มเติมใน (Bellina, Bérénice, Roger Blench, and Jean-Christophe Galipaud 2021)
- ⁴ เป็นกลุ่มชนเร่ร่อนที่ไม่ใช่ทั้งเก็บหาล่าสัตว์ และไม่ได้เลี้ยงฝูงปศุสัตว์ แต่เดินทางเร่ร่อนไปและในระหว่างนั้นก็ดำรงชีพด้วยการให้บริการจากทักษะหรือความถนัดที่มีอยู่ (service nomads) เช่น ค้าขายหรือรับจ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ทำงานช่างเช่นแกะสลักไม้ เล่นดนตรี พยากรณ์ดวงชะตา ฯลฯ ตัวอย่างของคนกลุ่มนี้คือกลุ่มที่รู้จักกันในนามของ “ยิปซี” ในหลายประเทศ
- ⁵ ดูแนวคิดทฤษฎีและวิธีวิทยากฎหมายทางเลือกเพิ่มเติมใน สมชาย ปรีชาศิลปกุล. (2546; 2558)

เอกสารอ้างอิง

- คณะกรรมการด้านสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม และคณะกรรมการด้านสิทธิของกลุ่มชาติพันธุ์ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ. 2548. “ความหวัง – ความเจ็บ และ พลัง หลังคลื่นสลาย รายงานการสำรวจข้อเท็จจริงเบื้องต้น กรณีผู้พลัดถิ่นภายในประเทศ (Internally Displaced Persons) จากมหันตภัยคลื่นยักษ์ “สึนามิ” (Tsunami) ในพื้นที่ 6 จังหวัดภาคใต้ วันที่ 26ธันวาคม 2548.” คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ. สืบค้นเมื่อ 28 พฤศจิกายน 2561. <http://library.nhrc.or.th/ulib/document/Fulltext/F06244.pdf>.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. 2528ก. *ป่าไม้สังคมกับการพัฒนาชนบท*. กรุงเทพฯ: โครงการศึกษานโยบายสาธารณะ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. 2528ข. *ผีเจ้านาย*. เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. 2547. *กระบวนการที่เกี่ยวกับสุขภาพและภูมิปัญญาเกี่ยวกับสุขภาพ*. งานเขียนสกัดจากงานวิจัยเรื่อง “กระบวนการที่เกี่ยวกับสุขภาพและภูมิปัญญาพื้นบ้านเกี่ยวกับสุขภาพ ภายใต้การสนับสนุนของสถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข ใน เอกสารประกอบการสัมมนา “ทฤษฎีทางสังคมกับการปฏิรูปสังคมและสุขภาพ” จัดที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 4-5 พฤศจิกายน 2547.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์, ขวลิต เสถียรพัฒน์พงศ์, ปัทมาวดี กสิกรรม, และทิพย์รัตน์มณีเลิศ. 2543. *วัฒนธรรมการกินของคนเมือง: น้ำพริกและผักพื้นบ้านล้านนา*. เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์, อานันท์ กาญจนพันธ์ และสัจจิตา กาญจนพันธ์. 2536. *รายงานการวิจัยเรื่องป่าชุมชน ในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา*, เล่ม 2. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- นฤมล อรุโณทัย. 2546. “เพื่อความเข้าใจในมอแกน ความรู้และมายาคติเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ “ชาวเล.” ใน *ชาติพันธุ์และมายาคติ*, บรรณาธิการโดย ชูพินิจ เกษมณี และคณะ, 103-138. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

- นฤมล อรุโณทัย. 2549. *ประชาสังคมและชุมชนเข้มแข็งในบริบทของกลุ่มชายขอบ: กรณีศึกษากลุ่มชาวเลในประเทศไทย*. [รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์] กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).
- นฤมล อรุโณทัย, พลาเดช ณ บ่อมเพชร และจิระวรรณ บรรเทาทุกข์. 2551. *อุ้งถ้ำลาไว้มอแกน และมอแกน ผู้เชี่ยวชาญทะเลแห่งเกาะและชายฝั่งอันดามัน*. เอกสารหมายเลข 1: โครงการตั้งอิง โครงการนำร่องอันดามัน สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และมูลนิธิเพื่อนชนเผ่า. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นฤมล อรุโณทัย. 2552. “บ้านมอแกน และหมู่บ้านที่เปลี่ยนไป.” ใน *พลวัติชาติพันธุ์ภาคใต้: ผู้คนและชุมชนบริเวณเกาะและชายฝั่งทะเลอันดามัน*. รวมบทความจากการเสวนาสัมภาษณ์โดยสถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและสถาบันวิจัยเอเชียอาคเนย์ร่วมสมัย (IRASEC), 46-60. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นฤมล อรุโณทัย. 2559. “ไทยใหม่หรือใครใหม่? การทำความเข้าใจสัญชาติและความเป็นไทยจากหลากหลายมุมมอง.” ใน *ไทยต่างด้าวทั่วต่างแดน: สังคมวิทยาของชีวิตข้ามพรมแดน*. บรรณาธิการโดย พัทยา เรือนแก้ว, สุภาภรณ์ จันทวานิช และฉันทนา บรรพศิริโชติ หวันแก้ว, ศูนย์เชี่ยวชาญเฉพาะทางด้านการย้ายถิ่น ศูนย์วิจัยการย้ายถิ่นแห่งเอเชีย สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, เครือข่ายคนไทยในต่างแดน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นฤมล อรุโณทัย บก. 2557. *ทักษะวัฒนธรรมชาวเล ร้อยเรื่องราวชาวเล*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- นฤมล อรุโณทัย พลาเดช ณ บ่อมเพชร และอุษา โคตรศรีเพชร. 2562. *ประวัติชุมชนและเส้นทางเรียนรู้วัฒนธรรมชาวเล บ้านแหลมตึกแก เกาะสิเหร่ จังหวัดภูเก็ต*. กรุงเทพฯ: จรัสสินทวงศ์การพิมพ์ จำกัด.
- มูลนิธิชนเผ่าพื้นเมืองเพื่อการศึกษาและสิ่งแวดล้อม. 2559. *ชนเผ่าพื้นเมืองอุ้งถ้ำลาไว้ม*. กรุงเทพฯ: โครงการพัฒนาระบบฐานข้อมูลเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แกชนเผ่าพื้นเมืองในประเทศไทย.

ยศ สันตสมบัติ. 2559. *The Border: คน พรมแดน รัฐชาติ*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

รพีพรรณ พันธุ์รัตน์. 2566. “เรามาที่นี่เพราะหลี่เป๊ะถึงขั้นวิกฤต” ข้อพิพาทที่ดินของชาวเลผู้ไร้กรรมสิทธิ์ในสุสานและบ้านเกิด.” *Way*. 23 มกราคม 2566. <https://waymagazine.org/lipe-problem/>.

สมชาย ปรีชาศิลป์กุล. 2546. *นิติปรัชญาทางเลือก*. กรุงเทพฯ: วิญญูชน

สมชาย ปรีชาศิลป์กุล. 2558. *การวิจัยกฎหมายทางเลือก: แนวคิดและพรมแดนความรู้*. กรุงเทพฯ: วิญญูชน.

อศิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. และคณะ. 2554. *คล้ายปม คดีที่ดินคนจน*. กรุงเทพฯ: สำนักงานประสานการพัฒนา สังคมสุภาพะ.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. บก. 2543. *พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร: สถานการณ์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2558. “ชีวิตและงานของอาจารย์ฉลาดชาย รมิตานนท์.” ใน *50 ปีชีวิตและงาน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*, บรรณาธิการโดย วสันต์ ปัญญาแก้ว, 275-283. เชียงใหม่: วนิตการพิมพ์.

อาภรณ์ อุกฤษณ์. 2554. “พลวัตการปฏิสัมพันธ์และชาติพันธุ์อ้างของชาวเกาะลันตา จังหวัดกระบี่.” *ดุสิตนิพนธ์ สาขาวิชาวัฒนธรรมศึกษา มหาวิทยาลัยทักษิณ*.

โอลิเวียร์ แฟร์รารี, นฤมล ใหญ่ธีระนันท์, กุลทรัพย์ อุดพ้อย และจำัด อีวานอฟ. 2549. *คลื่นแห่งความยุ่งยากบนเกาะพระทอง*. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

Bellina, Bérénice, Roger Blench, and Jean-Christophe Galipaud. 2021. “Sea Nomadism from the Past to the Present.” In *Sea Nomads of Southeast Asia: From the Past to the Present*, edited by Bérénice Bellina, Roger Blench, and Jean-Christophe Galipaud, 1-27. Singapore: National University of Singapore Press.

- Boutry, Maxime. 2016. "Burman Territories and Borders in the Making of A Myanmar Nation State." In *Myanmar's Mountain and Maritime Borderscapes: Local Practices, Boundary Making and Figured Worlds*, edited by Su-Ann Oh, 99-120. Singapore: ISEAS Publishing.
- Chatty, Dawn and Marcus Colchester. 2002. "Introduction: Conservation and Mobile Indigenous Peoples." In *Conservation and Mobile Indigenous Peoples: Displacement, Forced Settlement and Sustainable Development*, edited by Dawn Chatty and Marcus Colchester, 1-20. New York: Berghahn Books.
- Engelhardt, Richard and Pamela R. Rogers. 1998. "The Ethnoarchaeology of Southeast Asian Coastal Sites: A Model for the Deposition and Recovery of Archaeological Material." *The Journal of the Siam Society* 86 (1 & 2): 131-159.
- Flanagan, Thomas. 1989. "The Agricultural Argument and Original Appropriation: Indian Lands and Political Philosophy." *Canadian Journal of Political Science* 22 (3): 589-602.
- Gilbert, Jérémie. 2006. *Still no place to go: nomadic peoples' territorial rights in Europe*. In: *European yearbook of minority issues*. Brill, Leiden, The Netherlands. ISBN 9789004149533 <http://eprints.mdx.ac.uk/4260/>.
- Gilbert, Jérémie. 2007. "Nomadic Territories: A Human Rights Approach to Nomadic Peoples' Land Rights." *Human Rights Law Review* 7 (4): 681-716. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngm030>.
- Ivanoff, Jacques. 1986. "LES MOKEN Litterature Orale et Signes de Reconnaissance Culturelle." *Journal of the Siam Society* 74: 9-20.
- Ivanoff, Jacques. 2001. *Rings of Coral: Moken Folktales*. Bangkok: White Lotus Press.

- Marmot, Michael. 1999. “*The Solid Facts: The Social Determinants of Health*.” Health Promotion Journal of Australia 9 (2): 133-139. <http://www.publish.csiro.au/media/client/HEv9n2Marmot.pdf>.
- Milton, Vanessa and Sarah Abbott. 2019. “To learn your country, start by learning its Aboriginal names.” (Bruce Pascoe) for ABC South East NSW. *ABC News webpage*. January 21, 2019. <https://www.abc.net.au/news/2019-01-21/to-learn-your-country-start-by-learning-its-aboriginal-names/10719890>.
- Narumon Arunotai. 2006a. “Integrating traditional knowledge systems and concern for cultural and natural heritage into risk management strategies.” *Proceedings from the special session organized by ICCROM and the World Heritage Centre for the International Disaster Reduction Conference (IDRC)*, 29-39. Davos, Switzerland, 31 August 2006.
- Narumon Arunotai. 2006b. “Moken traditional knowledge: an unrecognised form of natural resources management and conservation.” *International Social Science Journal* 58 (187): 139-150. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2451.2006.00599.x>.
- Narumon Arunotai. 2017. *Hopeless at Sea, Landless on Shore: Contextualising the sea nomads' dilemma in Thailand*. AAS Working Papers in Social Anthropology Volume 31, edited by Eva-Maria Knoll.
- Ostrom, Elinor. 1990. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Wilkinson R. Marmot M. &. 2003. WHO Regional Office for Europe.
- Wilkinson, Richard, and Michael Marmot, eds. 2003. *Social determinants of health: the solid facts*, 2nd edition. Copenhagen, Denmark: World Health Organization.
- Ziebarth, Deborah Jean. 2016. “Wholistic Health Care: Evolutionary Conceptual Analysis.” *Journal of Religion and Health* 55, 1800–1823. <https://doi.org/10.1007/s10943-016-0199-6>.